ВЛАДИМИР АРДЕНСКИ

СВОИ, А НЕ ЧУЖДИ

СВОИ, А НЕ ЧУЖДИ

ВЛАДИМИР АРДЕНСКИ

ВТОРО
ПРЕРАБОТЕНО И ДОПЪЛНЕНО
ИЗДАНИЕ

1975
ПАРТИЗДАТ
СОФИЯ

ХУДОЖНИК
ЕВГЕНИЙ БОСЯЦКИ

ПОЗНАВАМЕ ЛИ ТЕЗИ ХОРА?
РАЗБИРАМЕ ЛИ ТЯХНАТА ИСТОРИЧЕСКА
ТРАГЕДИЯ?
ИМАМЕ ЛИ ГИ НАИСТИНА КАТО НАШИ БРАТЯ?
МИНАЛОТО НЕ МОЖА ДА ДАДЕ УБЕДИТЕЛНИ
ОТГОВОРИ НА ТЕЗИ ВЪПРОСИ
ЗА ПОМОХАМЕДАНЧЕНИТЕ БЪЛГАРИ.
ДАВА ЛИ ИМ ОТГОВОР НАСТОЯЩЕТО?
ТОВА Е ТЕМАТА НА КНИГАТА,
КОЯТО Е В РЪЦЕТЕ ВИ,
ДРАГИ ЧИТАТЕЛЮ.

КОГА, КАК, ПО КАКВИ СЪОБРАЖЕНИЯ И С КАКВИ СРЕДСТВА Е СТАНАЛО ПОМОХАМЕДАНЧВАНЕТО НА ЧАСТ ОТ БЪЛГАРИТЕ, ДОБРЕ СЕ ЗНАЕ. ДОКАЗАТЕЛСТВАТА СА НЕОПРОВЕРЖИМИ. В СТАРИТЕ АРХИВИ И ПОД ЗЕМЯТА, БЕЗ СЪМНЕНИЕ, ИМА ОЩЕ МНОГО НЕИЗВЕСТНИ СВИДЕТЕЛИ И ТЕ ТРЯБВА ДА СЕ ИЗРОВЯТ. НО ЗАДАЧАТА, КОЯТО СИ ПОСТАВИХ, Е ДРУГА — ДА ПОКАЖА ЗАЩО БУРЖОАЗИЯТА В МИНАЛОТО НЕ МОЖА ДА НАКАРА ТЕЗИ С БЕЗСПОРЕН БЪЛГАРСКИ ПРОИЗХОД ХОРА ДА СЕ ПОЧУВСТВУВАТ СВОИ И НАЙ-ВЕЧЕ КАК КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ НА НАРОДНАТА ВЛАСТ СТИГНА ДО СЪРЦАТА ИМ.

ЩЕ БЪДА ДОВОЛЕН, АКО И ВТОРОТО ИЗДАНИЕ НА КНИГАТА ПРОДЪЛЖАВА ДА БУДИ РАЗМИСЪЛ ЗА МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО НА ТЕЗИ ЧИСТОКРЪВНИ БЪЛГАРИ.

СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Трябваше да дойде Освобождението, за да се види действителната трагедия на насила свързаните с исляма българи. Съществуващата илюзия, че петвековните поробители са се ограничили само със смяна на вярата им, събитията от 1878 г. изцяло разсейват. С налагането на исляма на част от българите в Родопите, Пирин и Ловешко османлиите похищават и тяхното народностно самочувствие [1].

Когато другите българи посрещат руските освободителни войски с китки и насълзени от радост очи, помохамеданчените не знаят какво да правят, да бягат или да се крият. Как ще се гледа на тяхното помохамеданчване? Наистина някои от първенците им, като Салих паша Сиврия от Смилян, поздравяват казашките командири [2], но това е повече от страх — от страх за живота и имотите си, — отколкото от драгост. Този смут не е случаен. Ислямските проповедници довършвали онова, което започнал ятаганът. Те твърде продължително и хитро са бъркали в душите на „изверените", векове пълнили главите им с всевъзможни заблуди, които в крайна сметка имали за цел да заглушат националното им съзнание. Дори и по време на самата Освободителна война ходжите и моллите не ги оставят на мира. Плашели ги, че московците и комитите ще ги изколят [6], насъсквали ги срещу еднокръвните им братя. Вследствие на тази обработка някои тръгват на юг ведно с разбитата Сюлейман пашова армия; други — аморални и корумпирани типове — се замесват в башибозушки шайки и метежнически групи; трети — мнозинството, се спотайват по домовете си, без да смеят да се нарекат българи.

И все пак всичко българско ли е загубено у тези българи?

Те продължават да говорят на същия език, на който говорели дедите им — чист български. Повечето от песните им са същите, каквито пеели другите българи. В традициите и обичаите, въпреки вмешателството на исляма, също си останали българи. Поддържат стари роднински връзки с еднокръвните си братя, делят с тях общи наследствени имоти, взаимно си помагат. Не един и два са случаите преди и по време на Освободителната война, когато българи мохамедани и българи християни взаимно се закрилят от нашествениците [6].

Накратко казано, помохамеданчените българи съхраняват всичко, което прави „българина българин", но много от тях не го съзнават. И в това е тяхната голяма трагедия.

Тази трагедия се допълва от един крайно примитивен бит, от липсата на елементарна просвета. Духовно изолирани от останалото българско население, те са спрели в своето културно развитие там, където ги сварил и притиснал islямът. Поробителите не без умисъл ги държали в това състояние, то улеснявало техните асимилаторски домогвания.

„Мюсюлмани" и „християни" — на тази база Високата порта, подкрепяна от западните държави и преди всичко от Англия, разгръща своята дипломация, сее интриги, подклажда бунтове и метежи. На Берлинския конгрес един от главните аргументи на английските и австрийските дипломати за разпокъсването на Санстефанска България е „грижата за мюсюлманите". Още със Санстефанския мирен договор (чл. 14), благодарение на коварството и фалшификациите на Хаджи Мюфтия от Арда и гъркоманина Радю Чорбаджи от Райково, Ахъчелебийска кааза (Смолянска околия) отново попада в Турция [6]. Само три месеца след това, с благословията на Берлинския конгрес, Високата порта обсебва още български земи, като измества границата от Егейско море по средните била на Родопите. По този начин близо една трета от българското население, значи-

телна част от което помохамеданчени българи, се оказа пак в чужди ръце.

След Освобождението новото българско правителство полага твърде малко грижи за тези заблудени и изпаднали в беда българи, за да разберат те истината за своя народностен произход и национална принадлежност.

В лицето на помохамеданчените българи някои недостатъчно ориентирани чиновници виждат едва ли не врагове, по-страшни дори от петвековните турски поробители. И вместо да им подадат братска ръка, да ги приобщят, започват да разчистват „стари сметки", без да разграничават конкретните виновници и подбудители от масата невинни. Заради Иван, както гласи народната поговорка, намразили и свети Иван. Злодейските изстъпления на Ахмед ага Барутинлията, на Дели Ахмед Лъкавски и на други отделни изверги с „лека ръка" се приписват на всички помохамеданчени българи. А от това полза имали само действителните врагове на българския народ, които всячески се стремят да го разединят на верска основа, да противопоставят мохамедани на християни.

Известният публицист Михаил Маджаров, с псевдоним „М-ов", още през 1879 г. пише [7]:

„Не са се наистина изчистили още онези ръждиви идеи, които ни препятствуват да приемем, че един българин, бил той католик, протестантин и най-сетне мохамеданин, ако се възпитава и ако му се каже разликата между вяра и народност ако му се обясни народностният интерес, който е и негов интерес, може да бъде един ден много добър патриот, готов даже да жертвува живота си за защита на общото човечество...

Има обаче други българи, които по числеността си идат след православните, но които за жалост са останали най-надире във всяко отношение. Думата ми е за българите мохамедани, така наречените помаци. Към тях трябва да обърнем вече вниманието си. Догдето турците владееха, ние можехме да се извиняваме за тази си

небрежност, защото и действително не бе възможно да се работи, но какво може да ни спре сега да им покажем, че сме еднокръвни братя и че сме готови да действуваме за тяхното въздигане и преуспяване? Мислите ли, че когато ние искрено докажем, че им симпатизираме, когато сериозно се загрижим за тяхното добро, те ще да ни презират? Може би дълго време да останат хладнокръвни към нашите трудове, *но който работи за идея, той няма работа с дни и месеци, нито даже с години*... От нас се изисква само една добра воля и малко пожертвувания. Защото който е поживял поне един ден в някое помашко село, който е чул песните им, които те пеят, който е вникнал в обичаите, които те държат, който е видял техните черковища, на които те често палят свещи, и, най-сетне, който е чул езика, който те говорят, няма да се поколебае за тяхната българщина и няма да се откаже да работи за тях, както и за другите българи.

Мнозина от тези, които четат настоящите редове, може би ще кажат: Добре, но не са ли помаците тези българи мохамедане, които взимаха най-активно участие заедно с турците в кланетата? Това е една скръбна действителност, но нямаше ли и между другите българи предатели и готови да ограбят къщата на брата си, а и днес се гордеят със своето родолюбие? Никой не отказва, че помаците* направиха големи злини, но туй трябва още по-силно да действува на нас, за да се потрудим по-скоро да ги докараме в съзнание за своето произхождение и народност. Нека забравим тяхното минало, за което естествена причина е невежеството, **да гледаме да го отстраним** и тогава ние вместо неприятели ще имаме еднокръвни братя. Един прост народ може много пъти по чуждо подбуждение да извършва

---

* Тук Маджаров не е прав, като обобщава твърде много — не всички, а отделни групи помохамеданчени българи са участвували в безчинства. — *Бел. авт.*

работи, за които после да се кае, но ние трябва да търсим коренните причини за всяко нещо. Тях като отстраним, злото е прекъснато.

Всякой знае, че досегашното образование, което някои искаха да им дадат (несъмнено се имат предвид турските религиозни училища мектеби и медресета — *б. а.*), не само че се състоеше от басни и измислици, но се предаваше на един език, съвършено чужд и непознат на тях. Затова и до днес те са останали в едно и също положение. Ако ги оставим на себе си, те може би дълго време още да продължават да се блъскат из мъглата и да търсят светлина там, гдето нито я има, нито е възможно да се добие. Нужна е външна помощ. При настоящите обстоятелства аз не виждам друг, по-сгоден начин за постигането на тази толкоз благородна цел освен чрез училищата. Те са свестили по-голяма част от българския народ, те ще свестят и тях...“

В пределите на „окастрена“ от Берлинския договор България остават българи с мохамеданска вяра главно в Рупчоско, Чепинско и Ловешко.

Първите две покрайнини — Рупчоската и Чепинската — влизат в автономната Източна Румелия, но поради неопитност и недооценяване на обстановката румелийската власт не въвежда необходимия ред.

От това се възползват някои местни богаташи — социална опора на султанската власт, и със съдействието на чуждата пропаганда подтикват 22 села към непокорство. Триград, Мугла, Грохотно, Гьоврен, Кестенджик (дн. Кестен), Беден, Михалково, Балабан (дн. Ягодина), Чуреково, Осиково, Петвар, Лясково, Брезе, Настан, Тъмръш, Брезовица, Черешево, Девин, Карабулак (дн. Борино), Наипли (дн. Буйново), Селча и Бабешките колиби се обособяват в така нареченото „помашко княжество“, което просъществувало до 1886 г. Порядките в него с нищо не се отличавали от преди Освобождението. Агите и самозваните управници разполагали с живота и имота на населението, както си искали. Константин Иречек пише в „Княжество България“ (ч. II, с. 415. Пл.,

1889), че в тези села силните обират слабите, агите отнемат на селяните воловете или карат сиромасите да им жънат нивите. В с. Брезе юзбашията убил с ятагана си най-безцеремонно българин мохамеданин в неговата собствена градина [7].

Подобни злодейства на първенците се извършвали и на други места.

Обикновените българи мохамедани от „непокорните“ села сами започват да правят опити да се откъснат от властта и издевателствата на агите. През 1882 г. делегация от с. Наипли (дн. Буйново) тайно се добира до гр. Пещера и заявява на околийското началство, че тяхното село желае да се присъедини към Източна Румелия. Делегацията съобщава, че и Карабулак (дн. Борино) е готово да признае областното правителство. Същата делегация отива в Пазарджик, после и в Пловдив, но никъде не взели под внимание нейната молба [3].

В своето изследване „Из живота на родопските българи мохамедани през 80-те години на миналия век“ Кирил Василев, позовавайки се на Стою Шишков, Васил Дечев, Михаил Маджаров и други съвременници на оня период, пише [7]:

„. . . българите мохамедани можеха да бъдат спечелени за каузата на отечеството чрез политиката на привличане в органите на управлението на Източна Румелия. Тези хора, измъчвани стотици години, трябваше да почувствуват едно зачитане от страна на държавата. Въпросът е за обикновените хора, не за феодалите-господари. Населението искаше да намери своето място в създадената нова държава. Никой обаче тогава не мислеше сериозно за българите мохамедани.

Ръководителите на Източна Румелия, най-отговорните политически дейци в Пловдив, не разбираха напълно характера на българомохамеданското население. Те го третираха като чужд елемент . . .“

В духовно отношение източнорумелийското правителство изцяло предоставя българите мохамедани

в ръцете на ходжите и моллите. Наследените от робството мюсюлмански религиозни училища — мектеби и медресета, продължават да функционират повсеместно. В някои българомохамедански селища има по два и три мектеба, но в нито едно село не е открито българско училище. Ислямските проповедници били всевластни над душите и сърцата на малки и големи. Както и преди, децата още от 4-годишна възраст ги прибирали в мектебите и фанатизирани ходжи ги възпитавали в мохамедански дух. Много от тях след това подхващали в по-висшите религиозни училища — медресетата.

В тези религиозни заведения преподавателите не се ограничавали с чисто религиозни занимания. Наред със заустяването на корана и отделни арабски молитви принуждавали възпитаниците да изучават турски език и османска история, в която се величае султанска Турция.

> „След Освободителната война и Берлинския договор в 1878 г. се проявиха и положиха особени грижи и от светската, и от духовната турски власти в Цариград към българомохамеданите. Навсякъде ходжите учители въздействуваха чрез джамията (тук Шишков не е точен: преди всичко чрез мектебите и медресетата — *б. а.)* и на малките деца, и на възрастните да учат и турски език“ [6].

Наистина условията и методите на обучение в тези мохамедански училища са много примитивни, но те са вършили добра работа в полза на османската асимилаторска кауза. Още повече че много от преподавателите в тях са били турци. Всичко това се извършва „под носа“ на румелийското правителство. Придържайки се буквоедски към Органическия устав, заедно с турците, останали в Източна Румелия, то напълно отделя в религиозно-училищните работи и българите мохамедани, като ги обособява в специални общини. Нещо повече. Официално им е признато „правото“ да говорят турски език, въпреки че повечето от тях не го разбират [4].

Наистина по това време има и прояви на съчувствие, внимание и съдействие към това население, но те са дело на отделни далновидни родолюбци.

По време на Освободителната война много българомохамедански семейства от Чепинско се настаняват временно в Якоруда. Тамошният български учител се сприятелява с няколко деца от тези семейства и ги научава да четат и пишат на български. Но след завръщането им в Чепинско агите им забраняват да се занимават с „кавурските книги". През 1881 г. един учител апостол в с. Каменица на име Стою Докумов по собствена инициатива се заема да убеди млади българи мохамедани да се научат да четат и пишат на матерен, български език. На няколко пъти ходи в медресето в с. Баня и накрая успява да склони двама от софтите (така се наричали възпитаниците на медресетата) — Али Моллаисенов и Мехмед Тумбев, да се запознаят с българската азбука. С помощта на Докумов те се научават да четат и пишат на български. Тяхното постижение запалва и други софти — братята Мустафа и Халил от с. Доспат и Мехмед от с. Ракитово, които също започват да посещават българското училище в с. Каменица. През учебната 1881/1882 г. Докумов на собствена отговорност, с подкрепата на учителката Янка Грънчарска и поп Илия, открива едно отделение при каменското училище „за настървените помачета", повечето от които са на възраст от 15 до 20 годнни [4]. Това е първият пробив в ислямската броня.

През следващата — 1882—1883 — учебна година Докумов разширява своята благородна дейност. В „помашкото" отделение се събират 43 българомохамеданчета. С присъщото си дръзновение Докумов успява да „откърти" от румелийското правителство известни парични средства за образованието и възпитанието на тези деца. Пак по настояване на Докумов и със съдействието на К. Иречек и други ревностни поддръжници на идеята за свестяването на българите мохамедани две момчета са пратени в Пловдивската гимназия, а други две в Софийската. И на четирите са дадени стипендии.

През 1884 г. в Чепино е образувано Българомохамеданско ученическо дружество „Просвета“. Според чл. 1 на устава му целта е „да спомага на учениците българомохамеданчета в научно отношение“. Дружеството излиза с възвание, в което съобщава, че „искрата за народното самосъзнание скоро светна“, и апелира за помощи чрез изпращане на книги. И възванието наистина намира отклик. На адреса на българомохамеданското ученическо дружество „Просвета“ започват да пристигат не само книги, но и пари.

След съединението на Източна Румелия с Княжество България почти с нищо не се изменя отношението на буржоазното правителство към българите насила свързани с исляма. То продължава да третира това и по произход, и по принадлежност българско население като чуждо. Турски емисари безпрепятствено кръстосват българомохамеданските села. Освен постоянните местни ходжи и имами всяка година по време на мюсюлманските празници идват нарочни проповедници от Цариград, Одрин, Солун и Кавала, за да мътят съзнанието на българите мохамедани и да ги подстрекават към изселване [6].

„Думаше се това лято по селата — пише Попконстантинов през 1892 г., — че един ходжа донесъл от Турско един чувал пръст в Пазарджик и над нея стоял в джамията само и само да увери мюсюлманите, че било противозаконно да се ходи на гяурска земя... Такъв един ходжа видях в с. Баня, на една пейка пред главното кафене. Наоколо му бяха се набрали банските първенци, имами, мюзеини и разни ходжи“ [5]

Чутото от пришълците подхващат местните ходжи, имами и софти, които от своя страна го разкрасяват и втълпяват на невежото население.

... Изселническият поток към Турция не секва

„За голяма жалост помашкото население продължава да се изселва из Рупчоска околия. От селата Карамуш и Борово, първото състоящо се от около 50 къщи, а второто от около 60 къщи, напоследък всичките му селяни са взели задгра

нични паспорти и тези дни щели да минат границата за Турция. През изтеклия месец октомври около 30 помашки семейства от селото Богутево нощно време побягнали с децата и добитъците си за в Турция, като оставили къщите и другите си имоти... За забелязване е начинът и мястото, гдето турското правителство заселва бежанците помаци. Турските власти по никой начин не допущат заселването на помаци в европейските си владения, а пращат всичките из вътрешността на Мала Азия, и то не повече от по 10—12 или най-много тридесет семейства на едно място, а едни от други по на ден и два дни далеко... По този начин помашкото население много лесно и бързо ще може да се асимилира“ [8].

През 1904 г. българомохамеданските семейства от с. Добростан се изселват до едно в Турция, готвят се да заминат и от други села на Рупчоска околия [9].

Никой не знае колко българи мохамедани „изтекоха“ от пределите на България след Освобождението, защото никой не е държал сметка за това. В официалните български статистики от онова време те са отбелязани под общото название „мюсюлмани“, а някъде направо са записани „турци“. Всеки случай не ще да са били малко, щом цели села са обезлюдени [10].

Някои от изселниците, наситили се на „рая“ в Анадола, след време се връщат в родните места.

„... Други си останаха, ама хаир не видяха — споделяли завърнали се жители на с. Ер кюприя (дн. Мостово). Нашето е слабо място, ама климатът му е лек, хубав. Там се рада сичко, ала за кина ти е, ага вода нема. Пък и чужда земя не ли е. Други люде са нева люде. Не сетахме хми са и от язикан, че и те от нашес, та ни са еце дудеваше... И дреновци, и лакаваци, и карамушци, са пишман сега, ала не могат са ворна, че си изпродадоха ватана, харисано, без пари, пък другием правителцконо ги заптиса оти избегаха“ [9].

На въпроса, защо се бяха подмамили да се изселват, еркюприйци отговаряха:

„Лъжеха ни, че тамокана е берекетли место, дават харизана земя, данъци нищат да ни ищат, хубаво е. Помамихме се, утидохме, пък то не било тъй“ [9].

За това масово изселване безспорно първостепенна роля има пропагандата на ходжите, моллите и другите емисари. Но няма ли и вътрешни причини за този трагичен антинационален, антибългарски процес?

Каза се вече каква е политиката на българските буржоазни управници за просвещаването на българомохамеданското население, за отнемането му от ръцете на ислямските проповедници. От друга страна, никакви мерки не се предприемат за подобряване поминъка на това население, за задържането му по родните места. Овцевъдството, което е основното препитание на българите мохамедани, след откъсването на Беломорска Тракия от България постепенно започва да запада. Правят се опити за преориентиране към земеделие, но не достига земя, особено във високите части на Родопите. Някои се впускат да разширяват оскъдните си нивички чрез изсичане и опожаряване на околните гори, което довежда до оголването на цели планински ридове. Кираджийството, на което се отдават безимотните в края на XIX и началото на XX в., не изменя материалното им положение.

„Голямото мнозинство от помашкото население е бедно, а по съвременните схващания за живота — мизерно. Това мнозинство с непосилен физически труд едва може да припечелва найнеобходимото за живеене — хляба“ [9].

За изселването на българите мохамедани буржоазните управници обикновено се оправдават с техния фанатизъм и невежество. Във връзка с това Стою Шишков пише през 1906 г.:

„Какво направихме ний от 30 години насам, за да омекотим поне за известна степен тоя фанатизъм у тях, ако и не да го премахнем? Да-

дохме ли им ний възможност да почувствуват и се уверят, че са в една съвременна, свободолюбива държава, която има пред себе си равноправни граждани, а не иноверци, чужди и непотребни нам?

Мислите ли вий, господа, че едно тъй трезво, тъй работно, изправно към своите задължения и тъй силно привързано към своите неплодородни и диви усои племе може ей така, от сляп фанатизъм само, да напуща своите родни пепелища и с плач на очите си да минава границата и се скита немило-недраго в чужди, непознати за него и смъртоносни за челядта му малоазиатски пустини? Дали един ден ще можем да произнасяме думата фанатизъм, който единствено уж е изселил помаците от нас, когато почнат да ни бодат в очите с факта на скверни деяния, че за да ни остават помашките имоти и кървав пот, старши стражари са съставяли актове на помаци; че съдебни чиновници, пратени да раздават правосъдие, са биели помачета, защото не носели шапки, а фесове и защото не им казвали „добър ден"; че бивши околийски началници и някакви шефчета публично са устройвали пияни шайки да гонят помаците;... че силни сего мира агитатори със заплашване са карали помаците да гласуват за еди-кой си кандидат-депутат, от една страна, а, от друга, обещавали безплатно помашките имоти, ако последните изберат препоръчания кандидат..." [9].

В навечерието на Балканската война извън пределите на България (без изселените в Мала Азия) има около 280 000 българи мохамедани [6]*.

В манифеста на цар Фердинанд от 5 октомври 1912 г. по случай обявяването на войната нито дума не се казва за това многохилядно население, което

* Според Ст. Шишков тези цифри са умалени — действителният брой на българите мохамедани бил далеч по-голям. Г. Димитров в книгата си „Княжество България". ч. I, с. 209, пише, че техният общ брой възлиза на около 600 000.

също е част от българския народ. Фердинанд пролива крокодилски сълзи за „угнетеното християнско население в Турция“, но за българите мохамедани там — нищо. Сякаш те не са българи, сякаш и те не са отделени брат от брата, сякаш и над тях не тегне робският гнет.

По време на настъплението на българските войски българите мохамедани оттатък границата, от страх от довчерашните си поробители, не изявяват чувствата си, но и с нищо антибългарско не се проявяват. Напротив, мнозина от мобилизираните в турската армия българи мохамедани още при първите военни схватки захвърлят оръжието и се прибират в домовете си. И ако българските войски не срещат сериозна съпротива специално в Родопския масив (с изключение на връх Средногорец),

> „това се дължеше в много голяма степен на факта, че войските на противника в този сектор бяха помаци от околните села . . . На тях бе омръзнал турският режим . . . Те предпочитаха България. По интуиция те се чувствуваха по-близо до нас“ [11].

До края на октомври 1912 г. българските войски завземат целия Родопски край, а не след дълго и Беломорска Тракия. Заедно с другото българско население там облекчено въздъхват и насила свързаните с исляма българи.

С това значителна част от българомохамеданското население вече е в пределите на България. Това предполага сериозно да се помисли за неговото народностно приобщаване.

Всички заживяват с надежда.

Злополучната 1913 година

Още по време на Балканската война в „Църковен вестник“ се появява статия от д-р С. Цанков, главен секретар на Св. Синод, под заглавие „Помаците“. В нея между другото се казва: „Сегашният момент се смята от трезви и опитни люде за най-психологичен и ефикасен в предприемане мерки за отвръщане по-

мацитe от мохамеданството към праведната им православна вяра . . . “ [1].

Към края на 1912 г. идеята за „преминаване на помаците в лоното на правата християнска вяра“ влиза в действие, за да се разгърне с все сила през следващата 1913 г.

Ако се съди от телеграмите, получавани в Св. Синод, всичко е в ред: в Дарьдерско помаците поголовно са покръстени; от Неврокопската митрополия 16 помашки села преминаха в лоното на православната църква; в Гюмюрджинска — работата по „святото дело“ върви добре . . . Но едновременно с тези известия започват да пристигат чрез Министерството на външните работи и изповеданията и сигнали, че свещениците и придружаващите ги лица изнудват българите мохамедани.

Св. Синод категорично отрича, че има издевателства, но към края на март в протоколите от заседанията му намират място редове, които отметват завесата и показват по какъв начин се е провеждало покръстването. Във връзка с телеграмата на началника на духовната мисия в Гюмюрджина в протокол № 25 от 21 март е записано:

„ . . . да се настои пред правителството да нареди да се дава от военните и административните власти най-широко и бързо съдействие на свещениците по утвърждаването новопосветените в Христовата вяра; да се усили военната и полицейската стража в новопокръстените села . . . “ [2].

За „грижи“ от подобен род се споменава и в други протоколи, но най-недвусмислени са следните редове:

„Съобщено е на духовната мисия, че Тане Николов остава в нейни услуги, та да взема мерки за покръщаването на помаците в Одринско“ [2].

Населението в Родопите и Беломорска Тракия — и българи мохамедани, и българи християни — добре знае кой е Тане Николов*. Този изверг, самона-

* След Девети септември 1944 г. Тане Николов убива четирима представители на народната власт, които отиват да му съобщят, че е национализирана мелницата му край Асеновград.

зовал се „войвода“, от петите до козирката е опръскан с невинна човешка кръв.

От телеграмите, получени в София, се вижда, че до 19 март всички помаци в Даръдерско, Пашмаклийско, Егридерско, Кошукавашко, Дьовленско и Гюмюрджинско били покръстени, а някъде до средата на юли — почти цялото българомохамеданско население.

На 19 октомври в Св. Синод пристига тревожно известие. Йеродякон Евтимий съобщава от южните земи, че „новопросветените“ почнали да се колебаят във вярата и... „цялото дело клони да рухне. Намира, че е нужно да се изпроводи свещеник Ной Ангелов да заобиколи селата в Даръдерско и Скеченско (Ксантийско) и да се изпрати наново в услуга на мисията Тане Николов“.

Въпреки старанието на поповете да задържат положението с помощта на Тане Николов, оттук нататък известията са „от тревожни по-тревожни“.

В средата на декември се получава „най-неприятното“ съобщение:

> „Вследствие на телеграмата на г-на министъра на вътрешните работи и народното здраве от 13 того под № 9388 — пише пловдивският окръжен началник до Митрополията — имам чест да помоля Св. Митрополия да разпореди потребното да не се поощряват повече свещениците към насилия спрямо помаците, които не искат да напускат вярата си...“ [16].

И с това се свършва „кръщавката“ на българите мохамедани.

Отменя я правителството на Радославов, но не от хуманност, а поради користни съображения. През следващата 1914 г. предстояли избори и на неговата партия били необходими гласовете на многолюдното българомохамеданско население.

Ако се съди по протоколите на Св. Синод от 1913 г., покръстването на помаците ставало „съвсем доброволно, чрез живо слово на свещениците и морално

въздействие на влиятелни между помаците лица“. Нещо повече: твърди се, че между българите мохамедани имало „силно движение да преминат в праотческата си православна вяра“ [2].

Има наистина данни, че българин мохамеданин от Даръдере (дн. Златоград) — Енвер Хъков, офицер в турската армия, след преминаването на българските войски към Беломорието пожелал доброволно да се покръсти и да премине отново към християнството заедно със семейството си. Според спомените на сина му Иван доброволно се покръстил и братът на Енвер — Ешреф.

Но това може ли да се приеме за „движение“, и то „силно“? *

И възможно ли е било при известния вече мохамедански фанатизъм, насаждан векове и пуснал дълбоки корени в душите на българите мохамедани, това „движение“ тъй лесно и бързо да завладее масите? Възможно ли е било при тяхното пословично невежество да прозрат, че християнството е праотческата им вяра, за да се върнат спонтанно към нея? Енвер Хъков е бил от единиците образовани хора из тези среди.

По статистически данни грамотността на мюсюлманите в България, към които по стара инерция числели и българите мохамедани, през 1905 г. е 3,67 на сто [5]. Но техните братя оттатък границата — в Южните Родопи и Беломорска Тракия, които до 1912 г. продължават да влачат турския ярем, не могат да се похвалят и с толкова. Ето в какво просветно състояние е сварила „кръщавката“ българите мохамедани. Религиозният фанатизъм у тях, с нищо непокътнат след Освобождението, в някои отношения поради нетактичността на правителството дори се задълбочава. В почти всички българо-турски съглашения и спогодби след Берлинския договор се подчертава, че главният мюфтия и местните мюфтии контролират и инспектират мюсюлманските настоятелства и училища, както и медресетата в България, дават разпореждане за откриване на учебни заведения, където стане нужда. По този начин

чрез мюфтиите чуждата пропаганда официално разпространява влиянието си и над българите мохамеданн [4].

В Цариградския договор от септември 1913 г., в чл. 8, за мюсюлманите в България се казва: „Името на негово императорско величество султана като халиф ще продължава да се споменува в публичните молитви на мюсюлманите“ (т. е. и от българите мохамедани — *б. а.*).

Към това трябва да се вземат под внимание и последиците от войната. Като всяка война и Балканската оставя след себе си пепелища, бездомни, глад. Тези бедствия се стоварват най-вече върху плещите на българите в новоосвободените земи. Централният съвет на „Червен кръст“ в София отпуска 50 000 лв. помощ за пострадалото население, но с тази минимална сума какво може да се направи?

„Опожарените семейства — пише Стою Шишков в записка от 30 януари 1913 г. — са се настанили в съседните оцелели. У всички почти липсват покривки и постелки, липсва и последният тенекиен съд за готвене и вода. Натъпкани по няколко семейства в една стая, мизерията е неописуема“ [6].

Българите мохамедани се нуждаели от жилища, хляб, просвета, но пловдивският митрополит Максим — един от главните инициатори за християнизирането им, непрекъснато настоявал пред Св. Синод да се искат парични средства от правителството за „вкарване в правата вяра“ заблуденото помашко население.

Никой не се съобразявал с факта, че у помохамеданчените съществува нагласа за съпротива срещу посегателствата върху религиозните им чувства, независимо откъде идат те — от еднородни или чужди. С това може да се обясни и обстоятелството, че българите, насила свързани с исляма, в миналото са били по-ревниви към религията, отколкото самите турци.

Заменянето на една религиозна заблуда с друга — при това с насилствени средства и методи, ни най-малко не е гаранция за положителни изменения в народностното съзнание на българите мохамедани. След злополучните опити за християнизиране през 1912—1913 г. българите мохамедани, вместо да се приобщят, още повече се отчуждават и масово се изселват в Турция.

Възниква въпросът: нямало ли е по онова време далновидни хора, които да предвидят последиците на това необмислено начинание? Имало е, разбира се.

Д-р Георги Чичовски от Чепеларе — безспорен родолюбец и отличен познавач на миналото, бита и психологията на българите мохамедани, още в началото на акцията по покръстването отива в София, в Св. Синод. Среща се лично с главния секретар — д-р Цанков. Опитва се да му обърне внимание върху издевателствата, които се вършат спрямо това население, но „светият отец" остава глух за описаните му ужаси. Д-р Чичовски решава да отнесе въпроса до правителството. В изложение до министър-председателя Ив. Ев. Гешев описва как се провежда покръстването и какви могат да бъдат последствията. Изложението е препратено във военната част, в която Чичовски служи като редник. Генерал Илиев му дава възможност за спиране насилията в района на Чепеларе, но какво може да стори отделният човек? В крайна сметка „безбожникът и социалистът" Чичовски само си спечелва ненавистта на владиката и приближените нему лица [6].

Опитват се и други. Македонският военен губернатор (за съжаление не можах да издиря името му— *б. а.*) отказва да съдейства на духовните мисии в Неврокопско. И той имал основания за това — със своите действия мисиите фактически настройвали българите мохамедани срещу отечеството [2].

Военният следовател в Софийско, Медникаров — тесен социалист, също се противопоставя на „кръщавката". Учителят в с. Орешец Коджабашев — също.

В заключение ще посоча изказвания и оценки за покръстването през 1913 г. на видни познавачи на българомохамеданската проблема:

Николай Вранчев, писател:

„След Балканската война в пределите на нашата държава влязоха голям брой българи мохамедани от Родопа и Пирин... Ала още по време на самата война те бяха предмет на едно голямо насилие: покръщаването" [7].

Никифор Попфилипов, писател:

„Кръщаване на мохамеданите. Трябва да се отбележи и тоя факт, който не допринесе нищо освен зло" [8].

Антон Страшимиров отначало се въодушевил от покръстването и считал, че по този начин ще се приобщят народностно българите мохамедани, накрая е принуден да признае:

„...Варварско дело. Насилственото похристиянчване на помаците — това бе осъдено от цял свят. И то действително бе осъдително" [9].

Д-р Георги Чичовски, общественик и юрист:

„На 1912—1913 г. ние се опитахме да ги върнем към християнската вяра чрез масово и повсеместно покръстване. Тръгнахме по пътя, по който турската държава преди 3—4 века бе минала. Това бе едно осъдително късогледство, една фатална грешка. То не даде и не можеше да даде никакъв резултат. Това дойде да отегчи положението: направи тия хора, инак доверчиви българи, по-затворени, по-страхливи и по-големи пазители на религията си" [10].

Спрях се по-подробно на събитията от 1912—1913 г., защото и сега се намират хора, които твърдят, че ако правителството на Радославов не е отменило „кръщавката", българомохамеданската проблема отдавна да е била ликвидирана.

Илюзии!

И пак... „чужди“

Би следвало да се очаква, че ще се извлекат поуки, ще се потърсят нови, верни пътища за преодоляване мюсюлманския фанатизъм у българите мохамедани, който несъмнено бе една от главните пречки за народностното им свестяване. Проницателни родолюбци вече бяха посочили тези пътища — подобряване поминъка, справедливо и братско третиране и разгръщане на широка просвета. Но държавата все повече оформя своя буржоазно-капиталистически облик и нейните представители нямат интерес нито от подобряване живота на българите мохамедани, нито от просвещаването им. Българомохамеданското население си остава почти в същото състояние, в което се намира преди Балканската война.

Мюсюлманските религиозни училища продължават да функционират, само че са преименувани някъде в „помашки“, някъде в „частни турски“. През 1915 г. в Пашмаклийска (Смолянска) околия, по непълни данни, има 95 мектеба и 3 медресета: в Кършилъ (дн. Виево) — 1, в Тикале — 7, в Енуздере (дн. Елховец) 11, в Арда — 2, в Козлуджа (дн. Неделино) — 7 (3 от които медресета), в Смилян — 11, в Петково — 2, в Търън — 9, в Тозбурун (дн. Могилица) — 6, в Палас (дн. Рудозем) — 10, в Устово (Горно и Долно Влахово) — 2, в Союджук (дн. Върбина) — 14, в Лъджани (вероятно Лъджа — дн. Баните) — 8, в Пашмакли (дн. Смолян) — 4, в Райково — 1 [1].

Много от преподавателите в тези училища са турци, но и онези, които са българи мохамедани до костите са просмукани от панислямизма — официална идеология на турската държава.

Какво противопостави българската буржоазна държава?

Освен съществуващите в Чепеларе, Чукуркьой (Забърдо), Костандово, Дорково и още 2—3 села „помашки народни училища“ с преподаване на български език в нито едно друго българомохамеданско село не е открито българско училище. Фактически

българите мохамедани остават извън обсега дори на началното народно образование.

Някъде към 1920 г. в някои частни турски училища в българомохамеданските селища се въвежда изучаването на български език — четене и писане, но в програмите продължават да преобладават предметите: коран, турско четене, турско писане, турско пение, турско смятане. Три дни от седмицата изцяло са заети с тези предмети. Едва през 1926 г. Министерството на просвещението закрива частните турски училища в българомохамеданските села. Срещу тази отдавна назряла мярка остро реагират някои мюсюлмански настоятелства, в които обикновено влизат най-фанатизираните българи мохамедани и преди всичко ходжите и имамите. В министерството се получават жалби от Помашка Лешница, Плевенско, от Чепинско и други райони с българомохамеданско население [2].

Особено характерни са жалбите от Разложко. В изложението на Якорудската мюсюлманска община се казва:

„Ние не можем да отречем, че на болшинството мюсюлмански деца в селото ни матерният им език е българският, но за да могат нашите деца да изучават религиозните ни догми, необходимо е да знаят турски език. Самият законодател в закона никъде не споменава за турски или помашки училища, а навсякъде нашите училища се именуват мюсюлмански“ [2].

Буквално същите са жалбите от Белица и Бабяк. За щастие, те не са взети под внимание. Със закриването на частните турски училища до голяма степен е ограничена мюсюлманската пропаганда сред българомохамеданското население. Но нейните канали не са пресечени изцяло. Ходжите, имамите и другите чужди емисари съвсем не се отказват от стремежа си да тровят съзнанието на деца и възрастни.

За това съдействува и бавното уреждане на училищните проблеми в българомохамеданските села. Не навсякъде са открити български училища, а и

там, където са открити, обстановката и условията в тях са примитивни, липсват елементарни учебни пособия и помагала. За учители в тези села се изпращат хора без особен подбор, без достатъчна подготовка, нерядко и корумпирани лица, които за паница масло или две яйца са готови да освобождават деца от учебни занимания. Тези „пролуки" в училищната система създават възможност на ходжите отново да привличат подрастващите в мечитите (малки молитвени и учебни домове) и там да ги възпитават по своему. Освен това петъците и съботите в училищата в българомохамеданските села пак изцяло са заети с преподаване на коран, турско четене, турско пение и т. н. Това ненормално положение след известно време е коригирано, но не и ликвидирано.

През 1931 г. завършва гимназия първият българин мохамеданин от Пашмаклийски окръг (Асеновградско) — Али Кавалов. Това е възприето като толкова голямо събитие (и то наистина е събитие), че се издава специална листовка. От 45-хилядно българомохамеданско население в окръга един получава гимназиално образование!

През същата година, преди изборите, една делегация от Кърджалийски окръг издейства в българомохамеданските села преподаването на вероучение (изучаване на корана) да се увеличи на 16 часа седмично, докато децата в другите училища изучават „Закон божи" 4 часа седмично [2].

Министърът на народната просвета Муравиев отива още по-далеч — освобождава въобще момичетата българомохамеданчета от задължително обучение в българските училища. И пак с користна цел — да спечели гласовете на бащите им в изборите, които предстоят [3].

Но и без тази „либералност" на Муравиев просветата на българите мохамедани е в плачевно състояние. „Официалната статистика показва, че 44% от децата помачета не са виждали училище" — пише през 1930 г. сп. „Родопски преглед" [4].

През 1937 г. 91% от българите мохамедани в

Смолянска околия са неграмотни [5]. Този процент е още по-висок в другите родопски райони. Само в Бабяшка община, Разложко, над 200 деца, подлежащи на задължително обучение, не са „помирисвали“ българско училище [6]. Но дори и тези, които постъпват в началните училища, в повечето случаи излизат оттам полуграмотни — едно, поради спънки от страна на родителите им; второ, поради тормоза на ходжите, които ги подхващат още от най-крехка възраст; и, трето, поради неумението и корупцията на някои учители.

Точността налага да се каже, че между учителите в българомохамеданските села е имало и истински апостоли, които всеотдайно са работили за просветата, жертвувайки здраве и лично имущество, за да помогнат на заблудените българи мохамедани да се пробудят от многовековния сън. Стефан Попчакъров от с. Смилян продава единствения си кон, лишава семейството си от най-необходимото помощно средство, за да довърши училищната сграда в с. Текир (Сивино). Филип Бояджиев от Гъбарево, Казанлъшко, посвещава най-хубавите си години на „милите и умни помачета“. Заради тях Стефа Събчева оставя костите си в с. Марулево, Неврокопско. Краю Владов, Живко Симеонов, София Ганева, Йордан Атанасов — десетки са тези в пълния смисъл на думата паисиевци, които при неимоверно тежки условия прокправят път за истината из планинските чукари и деретини на Родопите.

Представата за отношението на буржоазията към това българско население би била непълна, ако не се проследи, макар и бегло, икономическото му положение между двете световни войни.

Знае се какво донесе на България Първата световна империалистическа война, в която я въвлече Фердинанд — 150 000 човешки жертви и неизчислими материални щети. Но ако общо за страната тази война бе катастрофална, то за родопчани нейните последици бяха още по-страшни. След като по силата на Ньойския договор Беломорска Тракия е дадена на Гърция, стопанският живот в Родопите ряз-

ко замира. Скотовъдството, което от край време е основен поминък на родопското население, отново е лишено от естествената си зимна паша и овчарите са принудени да намалят стадата си до минимум. Примитивното земеделие, при това упражнявано върху крайно бедна и малко земя, не може да изхрани населението и то буквално гладува. Цели букови гори са обелени, за да се използуват корите от дърветата вместо хляб.

Към това се прибавя и безработицата.

А отгоре на всичко — непосилни данъци.

В борбата за съществуване родопчани, в това число и българите, насила свързани с исляма, намират временно спасение в производството на тютюн, което им е познато още от началото на века. Каменистите, песъчливи почви са благоприятни за тази култура. Ароматният родопски тютюн се налага на пазара и неговата цена през 1922—1928 г. е между 60 и 110 лева за килограм. Семейство, което може да произведе 100—200 кг тютюн, до известна степен е осигурено с прехрана [3].

Но това не е задълго.

Световната икономическа криза от 1929 г. особено жестоко засяга родопското население. (Всяко икономическо бедствие, което сполетява страната, двойно по-тежко се отразява върху родопчани и особено върху българите мохамедани поради тяхната битова изостаналост.) Цената на тютюна бързо спада на 10—12 лева [3], докато килограм брашно струва 8 лева [7], а реколтата от 1930 г. дълго време остава непродадена.

Отново настъпват тежки дни.

Отново безработица. В печата се появяват статии и дописки за трагедията в Родопите. Държавата е принудена да отпусне на кредит чрез Българската земеделска банка ръж и царевица за гладуващото население, но вместо да се подобри положението, още повече се влошава. „Българската земеделска банка започна ежегодно да изкарва от оборите мършави добитъци, за да ги продава на търг, защото населението (родопското — *б. а.*) не може да плати

задълженията си навреме" — пише в. „Висини" през 1932 г.

Все по това време, по инициатива на Просветния съюз на учителите в България, в страната е подета акция за събиране на помощи за спасяване родопските деца от гладна смърт.

Съвземането на капитализма след кризата ги обрича на още по-жестока експлоатация. Прицелна точка отново са чудесните родопски тютюни и борови гори.

Използвайки материалните затруднения на тютюнопроизводителите и невежеството им, търговците на тютюн изкупуват обилно напоения с пот и мъка тютюн на безценица. Повече от половината от тютюна обявяват за „негоден", за „шкарто", за да го приберат въобще без пари. А от тези „негодни" тютюни фирмите получават милиони [8].

От друга страна, над бедните планинци издевателствуват едрите горовладелци и търговци на дървен материал.

Родопските гори, пък и не само родопските — пиринските и тетевенските балкани, дават възможност за един сносен поминък за всички. Но старите крупни собственици, които още от турско време разполагат с цели планини, разширяват владенията си за сметка на дребните стопани, като отнемат и малкото, което им е останало. И в крайна сметка те се оказват с по две голи ръце и по една брадва. Стига се дотам, че повечето от горяните могат да влизат в горите само като наемни работници или като контрабандисти.

Опитите през 30-те години да се защитят дребните и средните горовладелци чрез създаване на горски кооперации дават известни резултати [3]. Но след 1927 г. в кооперациите навлизат едрите собственици, „окопават се" в управителните съвети и фактически ги подчиняват на своите интереси. Доходите се разпределят съобразно количеството и качеството на притежаваните гори. Като се има предвид, че едрите горовладелци притежават по 5000 декара, и то най-хубавите гори, а останалите кооператори

от 10 до 20 декара, става ясно кой обира „лъвския пай“ [8]. Освен това законът дава право на крупните горовладелци да изкупуват дяловете на дребните притежатели, а общинските гори обявява за държавни. По този начин много от местните жители се обезличават като стопани и са поставени при извънредно тежки условия за живот. Заедно с горите на някои отнемат и малките парчета обработваема земя, както и пасищата [9].

А държавата си иска своето — данъци.

„От известно време бирниците са плъзнали по махалите в Мадан. От къща на къща ходят, събират и изнасят всичко, каквото намерят — се казва в една дописка, поместена във в. „Родопска мисъл“ през 1936 г. — Първо минаха общинските, после държавните и отново се проредиха. Добитък, черги, скъсани покривки и халища, всичко вземат. Останахме със скъсаните си дрехи на гърба ... Стига вече, повече не можем“ [8].

През 1934 г. полицейският инспектор П. Генов в поверителен доклад до министъра на вътрешните работи и народното здраве пише:

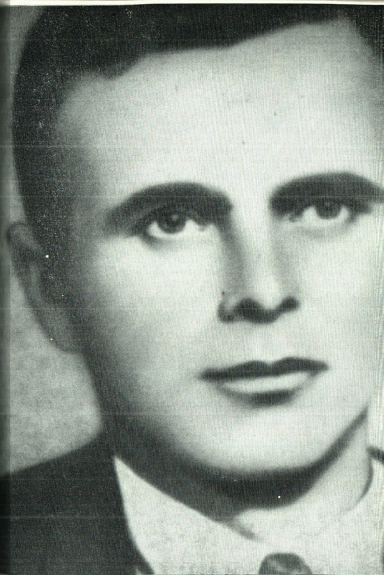
„Помаците са най-добрите поданици — добри данъкоплатци, добри войници, честни държавни служители, покорни и изпълнителни, — безропотно изпълняват всяко искане на властта; те са скромни, най-евтината работна ръка, задоволяват се с най-малката надница, колкото за „качамак“, а останалото, т. е. че ги експлоатират, не ги интересува. Роби в турско време, те и сега продължават да са със същата робска психика — страхливи, обезверени, непретенциозни, — те единствено нищо не искат от държавата ... Престъпност никаква — кражби и други престъпления са почти непознати в този край ... [].

В тази характеристика има истини.

Вярно е, че българите мохамедани са добри поданици, честни, скромни, непретенциозни. Вярно е и това, че те са най-евтината работна ръка и се задо-

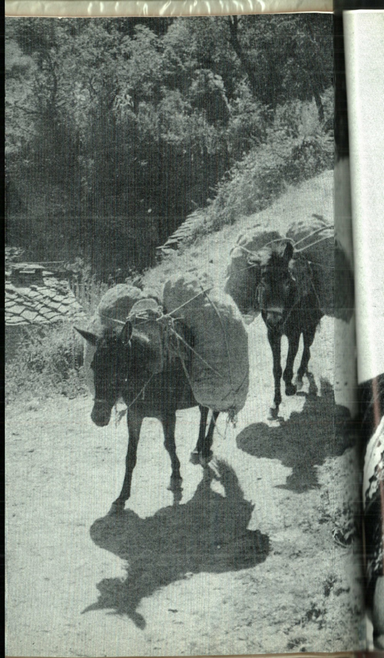

Симеон Фисински от Смолян. Той загина като партизанин в боя при Милеви скали

◄ *„Руснакът“ от с. Градешница, Ловешко*

◄ *Долен — село наше, българско*

Тъй изглежда сега една от махалите в моето родно село-Червенковската (Сивино)

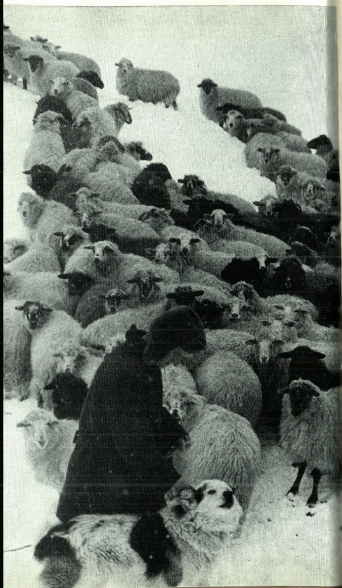
◀ *Давидковка*

◀ *Стари родопски пътища*

Момиче от с. Арда ▶

Планината без овце не е планина ▶

воляват с малко. Българите мохамедани обикновено работят за 10—15 лева надница (докато брашното по това време струва 7 лв. килограм, захарта — 28 лв., солта — 4 лв.), а някои и за 5 лева или само срещу храна [10]. Това се потвърждава и от самия Генов, който съобщава: „Помаците работят на безценица — в с. Турян се продава кубик дърва за 40 лева, от които 10 лева са такси. Остават 30 лева за ден и половина труд — насичане и превоз с добитък. А за Палас (дн. Рудозем) ми се заяви, че кубикът е 15 лева" [2].

Истина ли е обаче, че българите мохамедани са безразлични към експлоатацията, на която били подложени?

Още през пролетта на 1914 г. двама работници по постройката на държавния път Доспат — Барутин, Джамал Куртев и Сали Мандраджиев, заявяват на инженер-кондуктора Зафиров, че те и другите им няма повече да идват на работа, ако не им увеличи надниците и намали работния ден. Зафиров в своето донесение до околийския началник в Девин повтаря техните думи и настоява „да се издирят и другите съучастници и заставят... да работят, а подстрекателите да се накажат" [1].

През 1921 г. в Златоград стачкуват тютюноработниците, между които са и много българи мохамедани. Те искат да им се увеличат заплатите с 50%, пълно спазване на 8-часовия работен ден и минимална надница от 30 лева. Стачката се ръководи от работническия синдикат и през юли 1922 г. завършва с успех.

На 1 юни 1929 г. 300 тютюноработници от двата склада в Устово, Пашмаклийско, обявяват стачка, а на 3 юни с. г. — 250 души от Райково с искане — увеличаване надниците с 15%, строго спазване на 8-часовия работен ден и да не се вземат на работа деца под 16 години. Сред стачкуващите отново са и българи мохамедани, а в Устово — и в стачния комитет.

През 1943 г. стачкуват горските работници от с. Забърдо, Асеновградско, изключително българи мо-

хамедани. Лошите условия на работа и съвсем малкото и нередовно заплащане ги принуждават да напуснат обектите „Хайдарица“ и „Карабалкан“. Инициаторите и най-активните работници са арестувани и върнати под стража на работа [11].

Тези факти опровергават полицейския инспектор. И все пак трябва да му се признае наблюдателност. Той е видял и доловил неща, за които неговите господари били слепи и глухи.

„Населението бедствува: бирниците са цялата държава. Какви данъци и такси събират, те си знаят; много често те са агенти, комисионери на разни търговци, особено на дървен материал.

На минаване край едно помашко село спътникът ми посочи една нова къща: „Тази е на бившия секретар-бирник, а пък тази (на довършване) на сегашния!“

Не са назад и органите на горската власт. Какво се сече и изнася, само горите знаят... Горската контрабанда е страшно голяма и застрашава с унищожение самите гори. Горските стражари на пунктовете Чепеларе и Пещера за 6 месеца правят състояние, а ако някой им е правел опозиция и не дава, то за такива вече имало прецедент — убийство.

Невежеството и незнанието на правата си от страна на населението, нерегулираността на правните отношения, особено на собствеността, липсата на обществен контрол създават найсгодната за гешефти атмосфера; тук се говори много често за такива и се намесват имената на народни представители, на търговци на дървен материал, а така също и на разни чиновници.

Горите принадлежат не на държавата, а на лесничеите и на народните(!) представители.

Повечето от забягналите помаци са се завърнали (отнася се до Дьовленско — *б. а.*) и обикновено те сами вземат под наем своя собствен имот.

Горските и данъчните власти поставят хората от този край в абсолютна невъзможност да ос-

танат повече да живеят. Вземат им се земите, къщите и се заставят да плащат данъци, даже и двоен данък (на държава и на община).

Забелязва се у администрацията и военните едно неправилно отношение към помаците, даже презрително, като към рая. Често съм чувал по техен адрес „да си вървят“ (къде? — *б. а.*).

Псувнята на „майка помашка“ е в най-широко употребление“ [2].

Тези извадки от доклада на полицейския инспектор П. Генов за положението на българите мохамедани през време на буржоазната власт, както се казва, не се нуждаят от коментар.

Още по-голям е тормозът от граничните власти. Стари хора от пограничните селища и сега си спомнят за това време: „Срещне те войник или офицер, ти му кажеш „добър ден“, пък той ти залепи една плесница и те пита: „Защо не казваш добро утро?“ Кажеш му „добро утро“, той пак ти залепи плесница, защо не си му казал „добър вечер“. Ей тъй, за нищо и никакво ни биеха — разказва Тодор Ганов от Сивино, Смолянско. — Пък ангарията и ракията нямаха край. Ние нямахме хляб да ядем, ала за граничарите купувахме ракия. Какво да правиш? В техни ръце бе и сопата, и всичко.“

Едно многохилядно, чисто българско население и по произход, и по принадлежност се третира като чуждо. Официална и неофициална власт към него се отнася като към рая.

Главният полицейски инспектор при Министерството на вътрешните работи и народното здраве Г. Нонов в строго поверителния си рапорт от 7. VI. 1937 г. „великодушно“ стигна до извода: „Помаците ще трябва почти да се изравнят с българите пред законите . . . “ [2].

Това е недвусмислено признание за неравноправието на българите мохамедани. Разбира се, неравноправието не се отнася за богатите. Те си имат думата с властта, дори от тях има народни представители.

За съжаление, поради невежество много от българите мохамедани не могат да проумеят социално-класовата основа на своето положение. Всичките си беди те отдават на обстоятелството, че са в България, без да правят разграничение между експлоататорите и бедните си събратя, които също страдат от буржоазно-капиталистическия гнет.

Това социално-класово невежество умело се използва от чуждата пропаганда. Чрез ходжите и другите свои емисари тя всячески се стреми да насажда ненавист в съзнанието на помохамеданчените към българщината, опитва се да ги противопостави на еднокръвните им братя, подтиква ги към изселване в Турция.

„През 1923 г. най-влиятелната личност в Девинско беше ходжата от с. Карабулак (Борино), Мурадов — пришелец турчин, неизвестно отгде дошъл. Пред очите на българската власт този хитър и ловък ходжа беше успял да си създаде име и авторитет сред помаците... Беше отличен оратор. Говореше отлично родопско наречие и българския литературен език. Използувайки положението на ходжа, той обикаляше непрекъснато помашките села и вършеше своята пакостна работа... На Мурадов се дължат вълненията на помаците през 1928 и 1929 г. в с. Брезе, Беден, Грохотно, Иланджиево и Кестеджик“ [12].

Гръцката пропаганда, давайки си сметка за стратегическото положение на Родопската област, също не бездействува сред това население. В измислиците си стига дотам, че българите мохамедани са потомци на древно, елинско племе — агрияни, затуй и някои от тях се наричали ахряни.

От **друга страна, чорбаджии**, търговци, корумпирани чиновници и други престъпни личности също настройват българите мохамедани за изселване, уреждат им визи и паспорти с едничката цел: да им присвоят имотите на безценица или пък да получат пари **„на ръка“**.

През лятото на 1927 г. в печата се завързва остра полемика „за" и „против" изселването на помаците. Д-р Георги Чичовски публикува във в. „Борба" тревожна статия под заглавие „Родопите се обезлюдяват".

„Както преди войните множество семейства от Чепеларско и Чепинско се преселиха в Турция, гдето по-голяма част при новите, лоши за тях климатични условия измряха, така и сега се отпочва едно ново изселване на помаците. Агитацията е подета. Започва се от Девинско. Няколко села тия дни заминават... Защо помаците се изселват? Защо напущат своите огнища; защо оставят своите родни и любими планини?... Положението на помашкото население в този край е непоносимо... Държавата от 1913 г. обяви за държавна собственост имотите на всички помаци, които по една или друга причина бяха забягнали при отстъплението на турските войски през 1912 г. И когато веднага след войната се завърнаха, тя не им ги отстъпи, а им ги даваше под наем. За собствените си домове и имоти помаците — най-вече в Дьовленско — плащат наем, плащат отгоре и данъци на държавата... Върши се въобще всичко, за да се направи невъзможен поминъкът и стопанският живот на помака..." [13].

В. „Мир" обвинява Чичовски, че „ругае майка България" [14].

В тази словесна схватка се намесва и органът на правителството — в. „Демократически сговор". „Не ни трябват глупости — се пише в броя от 8. IX. по повод статията на Чичовски, — един пловдивски адвокат се е заел да защищава противобългарско дело..." [15].

Чичовски им отговаря с болка и достойнство:

„Всичко, което писаха досега в. „Мир" и официозът („Демократически сговор") на правителството по този въпрос, е неопровержимо доказателство, което със скръб трябва да констатира-

ме; първо, че българи — общественици и публицисти, които претендират да ръководят общественото мнение на нашата страна, още не са научили, че в Централни Родопи живеят българи мохамедани, а не турци... Ние сме готови винаги да ги третираме като инородци, като чужденци и да им отнемаме земите и ги изпратим в Турция“ [13].

През 1933 г. една внушителна група българи мохамедани, пак от Девинско (от Мугла, Чамла, Триград, Коджари, Кестен, Буйново и Водни пад), прави опит да премине нелегално в Гърция и оттам — в Турция. Във връзка с този случай отново се заговаря за българите мохамедани. Буржоазните вестници ги обвиняват в нелоялност към държавата. В. „Родопска мисъл“, изразител на прогресивните слоеве в Родопите по онова време, обективно писа:

„Тоя опит, не ще съмнение, заслужава осъждане. Но както добрият учител и възпитател търси причините за неуспеха на своите ученици, тъй също и ние, българите християни, да си припомним нашите чувства и отношения и особено отношението на нашата държава към българите мохамедани. Би трябвало да потърсим по-дълбоко обяснение за тяхното поведение и недоволство, та да разберем причините, които ги карат да постъпват тъй. Намери ли се истинската болест на болника, чак тогава може да се пристъпи към нейното лечение“ [8].

Но буржоазните управници нито се интересуват от „болестта“ на българите, насила свързани с исляма, нито могат да я лекуват. Напротив, някои техни представители се чудят как по-скоро да ги тикнат в гроба, за да обсебят мизерното им имущество. Защото изселването на тези българи в Турция в повечето случаи бе гроб за тях.

„Боледувахме от малария. Половината измряха — разказваха оцелелите жители на с. Богутево, които бяха успели да се върнат от Турция. — Всяко семейство остави по 2—3 гроба. Там тур-

ците ни гледаха с криво око. Гонеха ни от мерата. Биеха ни. Наричаха ни гяури..." [3].
И това бе самата истина: в България ги смятаха за чужди, в Турция — също.

В навечерието на Втората световна война 90% от българите, насила свързани с исляма, бяха пролетаризирани. Тяхното естествено място бе в редовете на работническата класа. Но поради безпросветност и главно поради липса на промишлени предприятия в районите, където живееха, те не можаха масово да се включат в революционните борби. И все пак те не останаха настрана от класовите схватки. Онези от тях, които работеха в тютюневите складове, участвуваха в стачките, а някои станаха и членове на БКП. Макар и с неизбистрено класово съзнание, мнозинството от потомците на помохамеданчените българи определено симпатизираха на Българската комунистическа партия, в нейно лице виждаха свой защитник. Това особено пролича по време на въоръжената антифашистка съпротива. Голяма част от ятаците на партизаните в Родопите, Пирин и Рила бяха българи мохамедани. Някои от тях, като Мустафа Лютов от Бабешките колиби и Мустафа Кьоров от Якоруда, бяха зверски убити от полицията. Освен това мнозина взеха и непосредствено участие в партизанското движение. Само в бригада „Чепинец" имаше 15 партизани от средите на помохамеданчените българи, между които бе и Симеон Фисински от Смолян, загинал геройски в боя при Милеви скали.

МЕЖДУ ЗАБЛУДАТА И ИСТИНАТА

Хляб ще имате . . .

Бях ни много малък, ни много голям — петнадесетгодишен, когато през септември 1944 г. казаха: „Комунистите взели властта."

В нашето „чисто помашко" село, както го пишеха училищните инспектори и полицейските пристави, нямаше ни кой да вземе властта, ни кой да я даде. Общината беше в Арда и там, ако бе станало нещо, то бе станало там. В село имаше всичко на всичко един полски пъдарин, но него гръцките партизани заковаха жив на бук в Меча река още през лятото. Нашенци разправяха, че тъй му се падало, защото посягал на гладни гръцки жени, които идеха оттатък, за да сменят дрехи и златни коронки срещу хляб.

Пък то и у нас хлябът бе толкова, колкото да не умрем от глад. Мачкахме картофи, мелехме бял боб, стържехме мисирени махалчетини, та да се лъжем, че и ние хляб ядем. Но не биваше да се рече, че нищо нямаме, защото аллах можеше да си вземе и това, дето ни бе останало. Аллах дава, аллах взема! В това бяха убедени всички в село, в това вярвах и аз. Без негово разрешение нищо не ставало.

И тъй, с аллахово разрешение или без аллахово, комунистите бяха взели властта. Какво означаваше това, на мене не ми беше ясно. Мъжете мъглеха по сокаците контрабанда тютюн, изпъваха един към друг жилести шии, шушукаха нещо. От по-рано ми бе втълпено, че когато старите си говорят, дечурлигата не бива много да им се петлаят в краката — ще изпуснат нещо, дето не е за навън, иди сетне се оправяй.

Не ме и интересуваха сега техните приказки. Аз си имах своя болка. Броени дни оставаха до новата

учебна година, а надеждата да седна отново на училищния чин неумолимо гаснеше.

През пролетта на 1943 г. бях завършил прогимназия, учителите ме бяха подкокоросали, че трябва още да уча. Есента уйко ме заведе в Райково да ме запише в гимназията. Но когато стори сметка колко пари ще трябва за такса, учебници и квартира, сви рамена и рече:

— Няма да може. Виж, ако искаш да те настаня отсреща, в духовното училище, дето са имамите? Там и дрехи безплатно дават.

Ала мене имам не ми се ставаше.

Върнахме се в село, мушнах се у дома като попарен, изплаках се на нанка — тъй виках на баба,— но тя ме зауспокоява:

— Стига ти толкова учение! На аллаха измет трябва да правиш...

Аз отдавна вече правех измет на аллаха — и пет пъти на ден се кланях, и рамазан по цял месец карах, — но каква полза, питах се понякога гласно.

Чуеше ли ме майка, настръхваше:

— Да не си завторил още веднъж, гяурино! Вай, аллах, ако те чуе? Триж прави хатим и пак не сбра акъл.

Вярно бе, триж бях правил хатим, триж бях препявал корана от кора до кора. Ходжата и у дома идваше да ме учи, знаех десетки арабски молитви наизуст, но като нищо не се сещах — нито от корана, нито от молитвите?

А в училище всичко разбирах и беше ми приятно.

Минаваше ми през ум, че ако беше жив баща ми, нямаше да е тъй, но... едва ли. Връстниците ми не бяха сираци, а някои от тях дори и четвърто отделение не смогваха да завършат. Станеха ли по на девет-десет години, родителите им ги напъждаха с овцете или им мятаха в ръцете брадвата и хайде — в гората!

Уйко, който ми беше нещо като настойник, не беше от тях. И той бе останал от малък сирак. скитал

бе повече, научил се беше сам да чете и пише, та гледаше по-наширочко. По негово настояване и с негова помощ завърших прогимназията в Арда.

— Хубаво е момчето да поучи още — казваше уйко.

Ала щом станеше дума за издръжка, и той вече се сгушваше.

— Пари откъде? За брашно не стигат, та за училище ли?!

Срещу това какво можех да кажа аз?

Денем белех ритловици или влачех трупи с воловете по Борнивото и Чекека, а вечер сънувах жълтата сграда на гимназията в Райково, учители, черни дъски, тебешири...

Така мина цялата зима, отиде си и лятото, идеше пак оня весел, засмян 15-и септември, но щеше ли да огрее и мене?

... На седмия или осмия ден, след като се разчу, че комунистите са взели властта, в село дойдоха двама партизани. Аз се промъкнах сред натрупалите се около тях селяни и с любопитство се взирах в увисналите на раменете им шмайзери. Дотогава само бях чувал, че по баирите има шумкари, както ги наричаха полицаите. Сега виждах живи партизани.

По едно време единият от тях — слабичък, със скулесто лице, пристъпи към мене, прокара ръка по стриганата ми глава и ласкаво попита:

— Ти, малкия, ходиш ли на училище?

Трепнах. Той ровна на най-болното ми място. Пък и смутих се от необичайната милувка. Докато се съвзема, старият Сердаревски отговори с дрезгав глас:

— Изкара го той. Хем не какво да е училище, а прогимназия!

— Такова голямо училище друг от нашето село още не е изкарвал — намеси се и друг нашенец. — Сега той ни е най-ученият чилек. Не само че знае да чете, ами и заявления до общината може да прави,

Но вместо „Бреех!“, както очакваха селяните, по лицата на двамата партизани преминаха тъжни усмивки.

— Нищо не е това, другари! — въздъхна издълбоко слабичкият. — Още много, много трябва да учи момчето. И не само то, а всички деца.

— Стига му толкова — повтори някой думите на нанка.

— На нас много учение не ни трябва. Имаме ли качамак, стига ни — обади се друг.

Спорът продължи дълго и сега ми е трудно да го възпроизведа изцяло, но дълбоко в паметта ми са се врязали последните думи на партизаните.

— Хляб ще имате, ала само с хляб не се живее. Трябва и друго... наука, светлина.

Кога след това те се бяха срещали с уйко и какво бяха говорили с него, не зная, но вечерта той влезе у дома и още от вратата каза:

— Хайде, стягай се! Щом държавата се наема да ти бере кахъра, тръгвай утре да те запиша в гимназията.

После тихичко ми пошепна, без да чуят другите.

— И аз ще помагам, колкото мога.

Майка заплака. Хлипа цяла нощ, премисля и на сутринта, отмаляла, сама рече:

— Иди! Белким тъй е било писано от аллаха. Ала да не изоставиш кланянето!

Обещах ѝ.

Наместих подлогите на продраните си цървули и заситних след уйко към Райково.

Но още не бяхме минали Каменива бърчина, чух майчиния глас:

— Почекайте! Заборих най-важното...

Настигна ни майка и мушна в пазухата ми триъгълна муска.

— Това ще те пази от бели. Видиш ли зор, пей и „Кулхювеллохю“!...

Прощаване с аллаха

В Райково не беше като в село. Там трещяха моторетки, профучаваха джипки, понякога пропукваха и шмайзери. Долу, в двора на кооперация „Български джебел“, тютюневите работници правеха митинги и пееха „Шумете, дебри и балкани!“.

„Укрепват властта“ — казваха по-големите ученици.

Партизани — препасани с патрондаши, необръснати, ден през ден идваха и в гимназията, произнасяха пламенни речи, ръкомахаха, говореха за разгрома на фашистка Германия, за социализъм и комунизъм. Учениците от горните класове, някои от които бяха с войнишки куртки, викаха „Ура!“, вдигаха лозунги „Вън учителите-фашисти!“. Пригласяхме им и ние, дребосъците, без да разбираме много за какво става дума. Лично мене повече ме занимаваше вярно ли е, че ще раздават гумени цървули, защото волските петланици, с които бях дошъл, вече се бяха докъсали. От три дни ходех с дървени налъми, подарени ми от хазайката. Не че налъмите бяха толкова неудобни, но бай Кольо прислужникът ме мъмреше, дето съм тропал по коридорите.

Иначе с нищо не се различавах от другите ученици — поне от повечето. И те като мене бяха с протрити шаячни панталони, и аз като тях връзвах горедолу двата края на уроците. Никой не ме закачаше, никой не ми се подиграваше. Само едно широколъвчениче, дето от време на време ми подмяташе „Ей, помак!“, но това бе дребна работа. Свикнал бях по-отрано да ми викат и „помак“, и „ахренин“.

Страшно бе другото: аллах се бе скрил нейде в мене и на всяка крачка ме дебнеше, за всяко нещо ме съдеше. Унесех ли се в книгите, глас отвътре ме сепваше: „Грях е!“. Заслушах ли се в учителите — „Грях е!“. Решех ли да се хвана на хорото, пак чувах „Грях е!“.

Съучениците ми през почивките лудуваха, веселяха се, а аз се свивах уплашен, безмълвен,

Свършеха ли часовете, бягах към квартирата да се кланям, та дано ми олекне. Но все повече я объркvах. Когато се кланях, мислех за училището, когато бях в училище, мислех за аллаха. Учителите често споменаваха, че нямало ни господ, ни аллах. Ходжата и майка обаче друго бяха ми казвали — не само че има аллах, но че и всичко вижда.

Кому да вярваш?

Вечер до късно в мене се бореха два гласа, намесваха учебниците и корана. Гласовете се препираха, спореха, а аз не спях. Можех ли да не вярвам на майка, която бе ме изскутила, можех ли да не вярвам на ходжата, когото в село всички тачеха? Но на какво лошо ме учеха учителите, та и на тях да не вярвам?

Кой беше прав?

Учителите ли, които обясняваха всичко подробно и го доказваха, или ходжата, който тъкмо раздразнеше любопитството ми и спираше: „Аллаховите работи са големи, не е дадено всекиму да ги знае".

Къде бе истината?

На „оня свят" ли, от който никой не бе се върнал, или на тоя, който бе пред очите ми?

Понякога в клас се забравях. Преподавателите говореха за клетки и молекули, за звезди и планети, а аз се „носех" из джендеми и райски селения, припомнях си чуто и разказано. Ходжата не можеше да обясни защо това или онова е тъй, но джендема или дженнетя да ти опише — ум да ти не остане.

Умрат ли хората и отидат ли на другия свят, най-напред трябвало да минат през „Салят кюпрюсю" — един дълъг мост, от косъм по-тънък и от бръснач по-остър. Който на тоя свят е държал на вярата и е спазвал наредбите на Мохамед алейхусселям— кланял се е, говял е, давал е редовно кифарете и зекят (религиозни данъци, които се дават на ходжите), — минавал като пиле през моста и влизал направо в дженнетя. А който не се е молил на аллаха, не го е зачитал, той по никакъв начин не можел да мине „Салят кюпрюсю" и него вкарвали в джендема. В джендема било от страшно по-страшно: невер-

ниците живи врели в нажежени до червено казани, направел ли някой опит да излезе от казаните, хапели го змии с по 40 глави, бодели го джеллати с огнени шишове. И мъките — ни ден, ни нощ — никога не се свършвали.

Виж, съвсем друго нещо било в дженнетя. Там всичко било от хубаво по-хубаво: зелени, сенчести градини, а сред тях — сараи. И чешми, чешми... От едни течел шербет, от други — мед, от трети — масло. Всеки ядял и пиел, колкото поиска, носел дрехи, каквито пожелае. В дженнетя всичко имало — и бял като памук хляб, и шекер на различни чешити, и грозде... Всичко!

Щом е толкова хубаво в рая, чудех се аз, защо ходжата се бави, ами не иде там?

Един ден, по време на урок, пак се бях „пренел" в дженнетя. Купоните ми за хляб се бяха свършили. Крачо, фурнаджията, на няколко пъти ми даде на „вересия" по един пещеник, защото сме били от един край, но и неговите благодеяния се изчерпиха. А уйко отдавна не беше идвал, за да ме подхрани с тас сарми или чебур мляко. Стържеше ми по корема и не се усетих как впрях до „белия като памук хляб", за който ми бе разказвал ходжата. В унеса може и да съм предъвкал, може и слюнки да ми са потекли, не помня, чух само химика Попов, като каза:

— Помачето да излезе на дъската!

Накара ме да напиша някаква формула, която току-що бе обяснявал, но нали ме „нямаше", „бях в дженнетя при белия хляб", нищо не се появи на черната дъска. Мъчих се, напъвах се, изпях наум и „Кулхювеллохю", както беше ми казала майка, но пак — нищо.

— Шо не внимаваш? — рече Попов с характерния си акцент и ме върна на чина.

Потънах от срам. Уж имах голямо желание да уча, а то какво... Прибрах се в квартирата ни жив, ни умрял и за пръв път пропуснах да се помоля на аллаха. От яд просто забравих. Сетих се чак надвечер, но вече бе късно. (За кланянето има точно оп-

ределени часове и за всеки пропуск „се гори в джендема по хиляда години“). Започнах отново да разсъждавам върху „аллаховите работи“ и изведнъж се сепнах. Как няма да ме пипне Попов, като не е в мене муската, която майка ми бе дала да ме пази от бели? Разтършувах се, намерих муската, захвърлена между тетрадките, завързах я под мишница и на следващия ден смело влязох в гимназията.

Третия или четвъртия час имахме математика, която никога много не ме е въодушевявала, но сега бях сербез — муската бе под мишницата. Учителката говори, каквото говори, и не щеш ли, разтвори тефтера.

— Моля . . . !

Изстинах — извика моето име. Тръгнах към черната дъска с „Бисмиллях“ (аллах да благослови), пътьом изпях и „Кулхювеллохю“, стисках здраво и муската — сторих всичко необходимо, за да не ме срещне беля. Но изглежда иначе ми е било писано.

— Извадете корен квадратен от числото . . .

Ха сега де!

Математичката търпеливо ме изчака, дори се опита да ме подсети, но като видя, че от моя „корен квадратен“ нищо не излиза, отсече:

— Двойка, момче!

Не беля, а беля и половина! На ученик какво полошо от това можеше да се случи? Сега, щом муската не ми помогна, защо ми е? Щях да я хвърля още в училището, но ме достраша, че ще я видят другите ученици и ще ми се смеят. Отидох си в квартирата и още от вратата засилих обшитото с вълнен парцал триъгълниче към огъня. Преди да го обхванат пламъците, реших все пак да разбера какво има в него. Порнах го и какво да видя — три надраскани книжни листчета, също сгънати на триъгълници, а между тях няколко крюха сол, две-три скилидки чесън и снопче обгорени косми. Можеха ли тия боклуци да ме пазят от беля, още повече от двойки? Метнах ги в огъня и седнах да решавам задачи. Тоя ден пропуснах не само обедната молитва, но и вечерните.

Оттогава все по-рядко допирах челото до пода, все по-рядко се молех на аллаха. Но страхът от него бе останал нейде дълбоко в подсъзнанието и често, особено в началото на моите молитвени пропуски, сънувах джендема с врящите казани и с четиридесетглавите змии.

Към края на втория срок, няколко дни преди Великден, в гимназията се появи голям афиш: „Има ли господ?“ Канеха се всички ученици на сказка. Не беше задължително, но отидох и аз. И какво се оказа? Почти всичко, за което беше ми говорил ходжата, го е имало и в християнството. Според поповете първите хора били създадени от бога и те се наричали Адам и Ева. Същата история имаше и в мохамеданството, само че с преиначени имена — вместо Адам нашите казваха Адем, вместо Ева — Хава. И християните плашели с ада, на който ние викахме джендем, и на тях обещавали блаженство на „другия“ свят, ако спазват попските проповеди. Лекторът, един от учителите, надълго и нашироко обясни как се е появил животът на земята, как е създаден човекът, доказа, че в тая работа никаква заслуга няма господ, защото той по начало не съществува.

Слушах и сравнявах с нашата, мохамеданската религия. Макар лекторът нищо да не споменаваше за нея, това, което разказваше за поповете, напълно важеше и за ходжите. Спомнях си как нашите ходжи в село уверяваха, че колкото пò на голяма мъка е човек на тоя свят, толкова по-хубаво го чака на „другия“. А те самите никога с тежка работа не се хващаха, все гледаха да са на сянка, да си угаждат. Дойдеха ли байрямите, те събираха почти всички кифарете и зекяти, пълнеха торби и кесии.

Свърши сказката. В изказванията един от учениците започна да твърди, че не е вярно, че нямало господ. Баба му, когато той бил болен като малък, лично виждала Света Богородица — явила ѝ се насън и предсказала, че ще оздравее. Другите се изсмяха и ученикът си седна засрамен на чина.

Олекна ми. Щом няма господ, няма и аллах. Ве-

че съвсем изоставих кланянето и като че ли и уроците по-леко започнах да запомням.

Върнех ли се някоя неделя в село, майка найнапред ме посрещаше с думите:

— Кланяш ли се? Правиш ли измет на аллаха?

Не исках да я огорчавам. Отговарях ѝ, разбира се, че се кланям. И за да я уверя, от време на време просвах пред себе си овчата кожа, клякках над нея, коленичех, мърдах си устните, уж че се моля, а си мислех за съвсем земни неща.

— Ха тъй, майчин! — одобряваше майка. — Който се кланя, нему и учението ще върви...

Но през лятната ваканция моят „ходжалък" излезе наяве.

Рамазан се случи през най-горещия месец — юли, и в най-усилената работа, когато трябваше да се прибира сеното. Посред нощ будеха и мене да хапна и пийна „каквото аллах е дал", за да мога да издържа без храна и вода до следващата вечер. Сутрин обаче, преди да тръгна за ливадите, скришом си вземах по едно парче царевичен хляб и там, на кръра, сладко-сладко го изяждах с череши. На излизане от дома майка не пропущаше да ме зарече при плакнене на устата да внимавам да не глътна вода, защото една капка разваляла целия рамазан. Тъй бе по корана: пресъхнат ли ти устата, можеш да ги изплакнеш, но нито капка не бива да поемеш навътре. А аз не само капки поемах, но се и напивах хубаво със студена водица.

Един ден докарах сено, майка дойде в плевнята да ми помогне да разтоварим мулето и изведнъж се втрещи:

— Какво е това по устата ти? Ял си череши?

В бързината бях пропуснал да се избърша.

— Ядох! — признах.

— Развалил си рамазана?

— Не съм го и започвал — казах открито.

— Ами ти тогава се и не кланяш?

— И това е вярно!

— Ваааай! — извика майка ужасена и започна да си скубе косата. — Защо те проводихме в това пус-

то училище? То те изметна, то те вкара в грех...

Съжалявах я, но нямаше как. Рано или късно до тая развръзка трябваше да се дойде.

Щом бях влязъл в гимназията, прощаването с аллаха бе неизбежно. За две истини в една душа място няма.

Още дълго майка се опитваше да ме вразуми, но щом разбра, че няма да може да ме надвие, рече:

— Каквото трябваше от мене, сторих го! Оттук нататък твой да си е грехът.

Приех. Това да ми е „грехът".

Набрани въздишки

Сестра ми вече е жена на години, внуци седят на скута ѝ, в живота си е имала теглилки и горчилки, но никога с лошо не е споменавала родителите ни. За едничко не може да прости на майка — задето на времето не я пусна да иде да учи. Тая болка се е вдълбала в душата ѝ, не минава ден да не я превърне в тежка въздишка.

— Мъничко още да бях поучила...!

... Раздали бяха свидетелствата. Тези, които завършваха четвърто отделение, завинаги се разделяха с училището. Тъй бе в село. И всеки по своему изживяваше прощаването с чиновете, с учебниците и тетрадките. Но повечето се радваха. Какво има в свидетелството — тройчици или четворчици, — не бе толкова важно. Важното бе да пише в него, че си завършил четвъртото отделение. Имаш ли тоя документ, никой не те закача повече за учение — няма червени известия, няма глоби.

Сестра ми си дойде плачещим у дома. Метна свитото на масурче свидетелство върху стария черешов сандък и се схлупи на потона. Плитчиците ѝ — петнайсет или двайсет, на толкова плетяха момичетата — заиграха като змийчета.

— Оти плачеш, мари? — наобиколиха я майка, нанка и Червенковица, която случайно бе у нас.

— Оти ми е бално (мъчно) за училището! — изхлипа сестра ми.

— Будала дете! — укориха я жените. — За какво е намерила да плаче!

И никой не погледна свидетелството ѝ. То и да бяха го погледнали, нямаше да разберат какво пише в него, но поне да бяха попитали. А те — нищо! Разгърнах масурчето само аз и с мъничко завист го разгледах — от горе до долу бяха наредени все шестици. Вечерта и уйко поиска да го види, каза едно „Бравос!" и легна да спи.

Това беше в неделя. В понеделник сутринта почука на външната врата учителят Стефан Попчакъров. Нанка беше го видяла още когато идел отсреща през Ахреновската махала, та рече:

— За какво ли се е задал пак Попчакър? — и сама си отговори: — Не ще да е за хубаво.

Не само тя и други в село, особено от по-старите, ненавиждаха учителя. Никому нищо лошо не бе сторил, а под път и над път го кълняха: „Чумата дано го крати (свърши)!"

Уйко излезе на двора, покани учителя да влезе вътре, в одаята, но той отказа:

— Нямам време, бързам.

— Е, кажи тогава да чуем.

— Ида за момичето — започна учителят. — За него и друг път сме приказвали: грехота е такова умно дете да се остави с четвърто отделение. Дай да го пратим есента в Пловдив в пансиона за сираци. Там ако ви се види далече, и в Арда на първо време можем да го уредим. Аз ще помогна да го настаним нейде безплатно да учи.

— Хубаво, даскале — каза уйко, който в тия работи бе съсетен човек, — ама само от мене се не пита. Вярно, момичето е без баща, сирак е, но то си има майка. Тя каквото каже...

— Не съм го казала — обади се майка иззад пармаклъците, откъдето бе слушала разговора. — Мене даскалка ми не трябва!

— Момичето и лекарка, и инженерка може да стане — вдигна глава учителят към препреченото с железа прозорче.

— Каквото е трябвало, станало е! — сечеше майка, без да показва лицето си.

— Поне я пуснете прогимназия да изкара! — молеше учителят.

— Нейното учение беше дотука!

Сестра ми също бе слушала разправията, но тя не се обади. Пък и нямаше кой нея да пита иска ли или не иска да отиде да учи. Видях я, като прибяга към градинката до къщата с кипнали очи. Плакала бе и може би пак отиваше да плаче.

До есента учителят Стефан Попчакъров идва у дома още няколко пъти. Дето се вика, „на главата се поби" да убеди майка, че нищо лошо няма в учението, че за всички ни ще е добре, ако има в село един човек по-учен, но тя се не даваше.

— Дотука бе нейното учение — казах.

В тоя инат майка не бе сама. Зад нея бяха нанка и другите роднини, комшийките, ходжата от долната махала, имамът, кажи-речи цялото село. Кой където я срещнеше, с акъл я изпращаше.

— Гледай да те не измами Попчакър! Тръгне ли момичето по училища, ще изгори. Покрай него ще изгорим и ние — като ден днешен помня думите на Даракчията.

А учителят бе самичък. Той търсеше подкрепата на уйко, но и той човекът не знаеше какво да прави. Да е момче, лесна работа, а то женско дете!

Уйко ни най-малко не се съмняваше в ползата от учение за момчета, но дали трябва на „женско дете", и той не бе много сигурен. Все пак веднъж се опита да придума майка:

— Пък да го пратим най-сетне! Ако видим, че не върви на хубаво, ще си го върнем.

— Ти, ако искаш да ни разпъдиш, кажи! — сопна се като никога майка.

Намекът беше много страшен. След смъртта на баща ми майка, сестрата и аз се прибрахме при

уйко. Той се грижеше за нас като за родни и това, което му подхвърли майка, бе предостатъчно, за да го накара да млъкне.

Повече уйко не продума за учение на сестра ми. И тя сякаш се примири. Плачът постепенно се превърна в протяжни мелодии, каквито са повечето родопски песни. Гласът ѝ наистина бе още детски, но се усещаше, че зад него напира дарба. Сестра ми пееше и у дома, когато шеташе, и в лехите, когато береше тютюн. Пееше сутрин и вечер. Уйко, който сам бе голям песнопоец, оставяше си работата, за да я послуша. А приберехме ли се всички край огнището, двамата сядаха един до друг и до среднощ нижеха песен след песен. Една не свършили, започваха друга. Ала най им идеше на глас:

Разбегала се е влашката земя,
влашката земя, богданската.
Кой долу ходи, кой горе бега
от лоши турци, страшни еничери,
стари сечеха, млади робеха,
млади девойки отбор зимаха...

На дванайсет години човек си е дете, но нашите сметнаха, че сестрата вече е станала жена и я забулиха. На следващата година разбрах къде ще я женят. В съседното село, откъдето бе коренът на майка, имахме роднини, с които нашите години наред се бяха влачили по съдилища за някакъв наследствен имот. Сестрата оправи спора. На седемнайсет години я отведоха невеста у роднините.

Оттогава не съм я чул да пее...

Пак затананиква, когато приспива внуците, но това не е песен. Не е и плач. То е по-скоро набрани въздишки...

Какъв съм?

Не вярвах ни в аллаха, ни в господа, по българ-ски и история уж бях от най-добрите ученици, а да ме попиташе някой българин ли съм или турчин, ня-маше да мога да му кажа.

В именниците, бележниците и другите документи пишех „българин“, в душата си обаче не знаех ка-къв съм. Там бе хаос.

От малък ми бе втълпено, че ние, помаците, сме нещо различно от българите — и истински турци не сме, но щом вярата ни е „турска“... Всичко това се подклаждаше с разкази за султани и паши, за подвизи и победи над гяури. Моето детско въобра-жение се възпламеняваше и аз, естествено, бях на страната на „победителите“. С тях лягах, с тях ставах.

И всичко щеше да бъде много просто, ако не бе... училището. От него, както казваше и майка, дойде цялата „беда“.

Минеше, не минеше ден и учителите пак започва-ха да говорят за Левски, за Ботев, за Каблешков и ред други обаятелни образи, които също ме възоду-шевяваха, но никак не се понасяха с „моите газии“. Мъчех се да сместя в сърцето си и едните, и други-те, да ги спогодя, те обаче бяха непримирими.

В прогимназията бе по-лесно. Там все още бях под непосредственото влияние на близките си и сму-теше ли ме нещо, кажех го на тях.

— Ти много недей да слушаш каурете! — съвет-ваха ме старите.

Но сега аз имах претенции за самостоятелност, за известни знания и сам трябваше да отговарям за себе си.

Какъв съм? — Все по-често се впиваше в мозъка ми този въпрос.

— Щом вярата ни е турска, турци сме и ние — казваха близките.

Но аз вече не бях мохамеданин.

Пък и има ли въобще „турска“ вяра?

Египтяните, сирийците, персийците и десетките още с мохамеданска религия народи и те ли са турци? Гърците също са християни, но защо те не се наричат българи?

Народност и религия са съвсем различни неща — твърдяха учителите — и аз нямах никакво основание да не им вярвам, защото те го доказваха с факти.

Какво в мене бе турско? Говорех български, на тоя език бе ме учил не друг, а майка. В България бях роден, в България живеех, с нищо не се отличавах от другите българи...

А името? — пресичаше ме глас отвътре.

Името ми наистина бе чуждо — турско ли, арабско ли, и аз не знаех какво е, но не бе българско. Турско-арабски бяха и имената на баща ми, на дядо ми и прадядо ми.

В учебника по българска история се споменаваше с няколко реда, че по време на турското робство част от българите са били насила помохамеданчени, наложени им са били чужди имена. Но само това можеше ли да даде отговор на моя голям въпрос? Можеше ли с няколко реда, с няколко думи да се разруши онова, което бе наслоявано в душата ми с години?

Пък по онова време като че ли и никой не си поставяше такава задача. Важното бе да учиш, а как ще се чувстваш — твоя си е работа.

Но на самия мене ми беше криво. Другите ученици тръпнеха от възбуда, когато запееха „Питат ли ме де зората...“ или „Мила родино...“, а аз? Аз скърцах със зъби и проклинах себе си, загдето не мога да определя какъв съм.

Тъй и излязох от гимназията — раздвоен.

През есента на 1948 година бях назначен учител в родното си село. Децата ме гледаха с ококорени, жадни очички. В гимназията мене никой не ме питаше какъв съм, но аз на тях трябваше да кажа какви са. Ала как, когато самият аз не бях убеден?

И тогава най-неочаквано ми помогна майка.

Не помня по какъв повод бе, но една вечер тя

започна да изрежда имената на дядовци и прадядовци по нейна линия — Мехмед, Исен, Ахмед...

— Сетне?

— Сетне, лягай да спиш!

Но мене не ми се спеше.

— А следващият прадядо как се е казвал?

— Стоьо! Да му опустее името...

— Защо бе, майко?

— Защото е бил болгарин, християнин.

Сепнах се:

— Истина ли е, това?

— Истина е, как да не е истина. Защо на голямата ливада под Буково викат Стоьовото? Негова е била.

— Ами то и тука, в Сивино, има места Мирчево, Данчево, Черквата. И тука ли са били българи?

— Че и тука! Чекай да ти кажа какво съм чувала от старите: когато турците налетели на Текир (тъй бе старото име на село), довели и един бошнак. Спрели долу под Червенковската махала, край реката, сбрали селенете, че та изправили пред тях бошнака. „Ще кажеш ли, бре гявур, ля и ляхе иллелох (признавам аллаха)?" — попитал го емирът, който водил турците. „Не!" — рекъл бошнакът. „Сечите!" — наредил емирът и турците триннали главата на бошнака. Сетне емирът казал на нашенци: „Видехте ли какво стана? Ако и вие до една неделя не се отречете от гявурлука, и вам чека същото." Оттогава е и името на това место — Бошнаковото.

Случайно или не майка ми бе подала една нишчица, на която трябваше да се намери краят.

Сутрин се занимавах с учениците, след обед и вечер се мъчех да ограмотявам майките и бащите им. Останеше ли малко свободно време, сядах по пейките при старците или ги търсех по домовете. А те бяха сладкодумни — да ти е драго да ги слушаш! С вдъхновение разказваха за гурбетчийски патила, за войни и размирни събития. Само за помохамеданчванията, за ония „разделни" времена, не обичаха да говорят. Стигнехме ли до такъв разговор, приказките се пресичаха.

— Вярно ли е, мижо Емин, че нашето село се появило от Смилян? — попитах един ден стария Асанефендиев, който беше дошъл да се стопли в учителската стая.

— Верно е. По нашите места най-напред е имало смиленски къшли...

И започна да разказва.

Стопаните на къшлите лете прииждали с добитък, а зиме си стояли долу, в Смилян. Добре, но по едно време нещо „ройнало" смилянци и тогава мнозина от тях са се „сипнали" тука с жени и деца и вече назад не са се върнали.

— Тъй се е захванало нашето село.

— Кое време ще да е било това, мижо Емин? — продължавах да любопитствувам.

— Не ще да е йеце (много) отколе. Защото като правя сметка по нашата къща, нея първо са урадили в село, най-много да има триста години...

— Ами какво ли ще да е ройнало смилянци?

Но старецът някак набързо приключи разговора с думите:

— Че откъде да знам йе (аз)! — и тръгна към джамията.

На този въпрос намерих отговор в „Исторически бележник", писан от светогорски монаси, които по онова време обслужвали Кръстогорието (Средните Родопи).

„В царуването на Мохамед IV — се споменава в него — през месец юли 1661 (по-точно 1669) година, когато стана страшното и с насилие помохамеданчване на българите в областта около Смолян (така се е казвало по онова време село Смилян, най-старото славянско селище в този край и център на епископия), турците направиха много пакости. От жителите едни помохамеданчиха, други избиха, а трети избягаха из горите.. "

Не ще и съмнение, че между избягалите „из горите" са били и нашите прадядовци. В стремежа си да се спасят от османлиите те са се „сипнали", както казваше мижо Емин, по местата на днешно Сивино и така са сложили началото му. По същото

време са се появили и други селца и махалчинки наоколо — Елево, Горово, Липец...

Че първите заселници на Сивино са дошли тук с българските си имена — и в това нямаше никакво съмнение. Имената на местностите Мирчево, Данчево и други, за които ме подсети майка, красноречиво говореха.

А Емирцко?

Това е една широка поляна над село, между Малък и Голям Ком. Край нея една сутрин се бяхме сгушили с деветдесетгодишния Гановски, с когото ни свързваше ловджийската „краста". Чакахме, чакахме — заек не излезе, доскуча ми и за да се найдем на дума, попитах го:

— Мижо, защо ли казват на това място Емирцко?

— Тук е бил кондисал (отседнал) емирът...

— Кой емир бе, мижо?

— Кой? Турският, дето е бастисал селото и ни е вкарал в дин-ислямa (правата вяра).

Онова, което майка бе подхванала, Гановският старец го довършваше.

— Нашите требва доста да са се инатили, та са си изпатили. Видиш ли отсреща усойката. Патилацко й викат. Там е станало, каквото е станало...

Лека-полека възелът се разплиташе. Неусетно, без да съзнават, старците бистреха душата ми. Разбира се, прочитах нещо и в книгите, но то бе някак сухо, далечно, общо. А това, което старците разказваха, бе живо, близко, осезаемо.

В село вече отдавна се знаеше, че нито се кланям, нито рамазан карам, та като че ли бяха посвикнали с този мой „грях" „Негова си работа! — чувах да казват. — Всяка овчица за ножица!"

Ала фанатиците не можеха да ми простят, дето сега разпитвах старците за отколешни работи и вадех на показ такива неща.

— Ти, даскале — казва, — защо ровиш старците? — засече ме насаме един от тях. — Нямаш ли друга работа, ами си седнал да се занимаваш с изкуфели старци?

Би не би някой ден и една сутрин по време на урок влезе в класната стая друг от фанатиците. Представи се от името на ОФ комитет, на който беше член. Било му дадено поръчение, както каза той, да провери как уча децата. На тоя същия „ревизор" вечер държах ръката, за да свикне правилно да рисува ченгелчетата и бастунчетата, но сега той бе дошъл мене да ревизира. Слуша, каквото слуша, накрая на часа ми даде „указания":

— Виж какво, даскале! От тебе се иска да научиш децата да пишат и сметки да правят. С излишни приказки няма да им бъркаш акъла!

Не сметнах за необходимо дори да му възразя.

Но един ден Тахир Делисалихов открито ми рече:

— Ти си станал от болгарете бетер (повече)! Ти ли се найде да разправяш на децата какви сме били? — И изломоти: — Тебе, доде те не турчат още веднъж, няма да се оправиш!

За последните думи можех само да му благодаря. Той ме подсети за една закана, която нашенци често повтаряха, когато искаха да заплашат някого с нещо страшно.

„Тебе, доде те не турчат още веднъж..." — тия думици, дошли от вековете, недвусмислено свидетелствуваха за преживяната трагедия...

Има ли значение името?

Учителствувах, служих войник, пак учителствувах и не щеш ли, през есента на 1953 година се видях студент по журналистика в Софийския университет.

Голямо чудо! — ще кажат някои с право. — В тия години желание само да имаш да учиш. Само като разбереха просветните органи, че си от Родопите, и особено из средите на българите мохамедани, вратите ти отваряха на драго сърце и в гимназия, и в техникуми, и в университети.

Тъй беше.

Да, но за мене десетметровите порти на „Климент Охридски“ се оказаха теснички.

През лятото четох, явих се на кандидат-студентски изпити, ала онази благословена картичка с надпис „Приет сте! Явете се да се запишете!“ не дойде.

Не издраях. Отидох лично в София да проверя какво става. Чиновничката в Университета намери документите ми и любезно рече: „Изпита сте издържали“.

Тогава?

„Сигурно има нещо в характеристиката ви“.

Какво можеше да има в моята характеристика?

Родителите ми никога не бяха се занимавали с политика. Баща ми бе умрял от туберкулоза 34 година, майка бе неграмотна. Вуйчо на времето е бил сравнително заможен, но нищо лошо не беше извършил. До Девети септември аз, дето се вика, още не можех да си обърша сополите. Вярно, сетне в гимназията известно време се „люлях“ насамнатам, но накрая „стъпих на краката си“ и завърших като секретар на ученическия комитет на Комсомола.

Върнах се в Смолян, за да изясня случая в околийския комитет на партията. Оттам казаха: „Ние нищо не знаем, сведенията са дадени от твоето село и общината“.

Отидох в Арда, в общината. Там налетях на Васил Вълчев.

— Защо — викам, — бе Василе, сте ми дали такава характеристика?

— Защото — казва — ти не се занимаваш с общественополезен труд!

— Учителството не е ли общественополезен труд?

— Не — вика, — то е служба! А ти — казва, — вместо да участвуваш в трудодни, си губеше времето в приказки със старци и проучване на евелзамански (отколешни) лакардии.

Картинката се проясняваше.

Онова, за което ме коряха фанатиците в село, общинският чиновник го повтори.

С ракийка ли бе писана характеристиката ми или с парици „подквасена“ — не зная, но бяха я докарали:

„Не се занимава с общественополезен труд!“

За ония още смутни времетна това стигаше.

Но и аз вече се бях поококорил, та нямах намерение лесно да се предам.

Отидох пак в Смолян, в околийския комитет на партията. Явих се този път лично при първия секретар Ангел Каишев. Говорихме, каквото говорихме, накрая той ме посъветва:

— Слушай — казва, — ти тука скоро няма да се оправиш, ами бягай в София, в Централния комитет!

...— Това момче е българомохамеданче от Родопите, иска да се оплаче по някакъв въпрос — въведоха ме при някакъв отговорен човек в Централния комитет, на когото за съжаление и името не разбрах, та да го споменавам с добро.

— Само че не съм вече мохамеданин — поправих човека, който ме представи.

— Така ли? — засмя се другарят и седна на канапето до мене. — Ами в какво тогава вярвате?

— Има в какво да се вярва... — смутено отговорих.

— Хубаво! А сега кажете каква ви е болката!

Разказах му всичко, което ме тревожеше, „от игла до конец“.

И докато още говорех, той стана от канапето, вдигна слушалката на телефона и съобщи някъде името ми. „Вижте там, да приемат момчето.“

Мене ми светна пред очите, но той сгърчи вежди:

— Вашият въпрос ще се уреди. Една птичка обаче пролет не прави. Ние искаме всички младежи и девойки да учат, а с вашите горе срещаме големи трудности. Родителите ли пречат, какво ли, но малко деца продължават да учат. Вие, местните кадри, като се върнете, трябва много да помагате!

Обещах. Но какво съм изпълнил, това вече аз не мога да кажа.

— — — — —

Седях на студентската скамейка, а се усещах на „седмото небе“. За другите влизането в Университета може да не бе нещо особено, но за мене — дошъл от „дъното“ на Родопите, чиито родители с палец се бяха подписвали, бе много.

Но сега пък друг проблем.

Години се бях мъчил в себе си, дорде се съсетя, че съм българин, а тук по-голяма част от колегите ме смятаха за турчин.

Припомнях им кратките пасажи от историята за помохамеданчването, разказвах им предания и легенди, дори и старинни родопски песни се опитвах да им пея, въпреки че не умеех да пея, какво ли не правех да ги убедя, че съм българин, но те си знаеха своето: „Щом името ти е турско — турчин си!“

— Ама ти защо се обиждаш? — веднъж започна да ме успокоява Лидка. — И турците са хора!

— Разбира се, че и те са хора. Но защо трябва да съм турчин, когато не съм?

— Ама то и по езика ти личи. Виж — казва — как говориш малко завалено.

И наистина от родопския диалект все не можех да се освободя, колкото и да се стараех да говоря литературно. Но това значеше ли, че съм чужденец?

Наложи се да търся съдействието на един от асистентите по езикознание.

— Моля Ви — казвам, — другарю асистент, обяснете на моите колеги, че родопският диалект е част от българския език, защото те на мене като че ли не вярват.

— Ха, и таз хубава! Добре — ще им обясня, но ти първо разкажи нещо, ама точно така, както говорят във вашето село.

Приказка ли, легенда ли — не помня какво разказах, но след като свърших, асистентът рече:

— Започнахме на шега, колеги, сега ще ви кажа нещо сериозно: това е най-богатият български

диалект на старинни, славянобългарски езикови форми.

Няма да скрия — почувствувах се горд.

Пет години неусетно минаха — студентските години бързо минават, само изпитните сесии са прекалено „дълги" — но, струва ми се, с някои от колегите се разделихме, без да мога да ги убедя, че и аз като тях съм българин.

И то само заради пустото чуждо име.

Дотогава все мислех, че името няма значение — важното е какъв ще се чувствуваш.

Животът обаче ден след ден започна да ме опровергава.

Влезех в хотел, попълнех адресна карта, в графата „народност" с чиста съвест пишех „българин", но чиновниците се вторачеха в името и ме запънеха: „Че какъв българин сте вие?"

Стане нужда да попълня някакъв формуляр в учреждение — пак същото.

Брех, да му се не види и името! Дамга! Знаете ли какво е дамга? Катранен знак, който лепят на овцете, за да ги разпознават кои чии са.

Че какво ти пречеше да го смениш? — ще рече някой. Лесно е да се даде съвет другиму. Но кой знаеше какво е мене в душата? Ще го сменя — викам си, — но кой ще ме разбере, че съм го сторил по вътрешно убеждение, а не заради някакъв интерес. Мислех най-вече за нашите горе, пък и за чиновниците от общината, които веднъж бяха ме заклеймили — „не се занимава с общественополезен труд". Оставаше сега да ме изкарат и „угодник".

Кому обаче трябваше да угаждам? Още преди да се дипломирам, хората ме бяха приели на работа в една софийска редакция. Там никой не ми задаваше въпроса защо името ми не е българско. От мене се искаше да ходя, да гледам, да разпитвам, да пиша. Пишех, но нали трябваше и да се подписвам. Добро или нескопосано, написаното оставаше „черно на бяло" и един ден това нямаше ли да попадне пред очите на децата ми, които рано или къс-

но щяха да се появят. Нямаше ли и те да ме питат какъв съм, та с такова чуждо име съм се подписвал?

Не! Достатъчно бях се тормозил аз, та да преметна това бреме и върху децата си. Ако не за друго, то заради тях, заради поколенията трябваше най-сетне да се отърва от този чужд белег.

И твърдо решен да го сторя, занесох писмена молба в районния съвет, където бях зачислен като жител.

— На какво основание искате да си смените името? — попита ме служителката от регистратурата.

Захванах се и на нея да ѝ обясня кое как е било, че съм българин и българско име искам да нося, но тя ме пресече:

— Това мене не ме интересува! Посочете ми по коя наредба и точно по коя точка имате право да си смените името.

Аз не можех да ѝ посоча никаква наредба и отидох при председателя на съвета. Случи се разбран човек и въпросът се уреди, както аз желаех.

Върнах се в редакцията и още от вратата се похвалих:

— От днес имам ново име: Владимир Арденски.

— Браво! — зарадваха се колегите. — Твоята постъпка ще послужи за пример и на други.

Бравото си е браво, ала и навикът си е навик — колегите продължаваха да ме назовават на старото име.

Колкото и да беше неделикатно, трябваше да ги помоля да се обръщат към мене с името, което сам аз си бях избрал. Но от време на време пак се забравяха и ми напомняха за „дамгата“.

Добре че се преместих в друга редакция, та там никой не ме знаеше иначе освен Владимир.

Горчива истина

С момичетата всичко вървеше много добре дотогава, докато не научеха, че съм „помак". Тая думичка сякаш съсирваше кръвчицата им. Разбира се, и аз вече не бях вчерашен — отдавна бях минал двайсетте, та станеше ли дума за името ми (още бях със старото), тактично го премълчавах или си измислях друго, което да не ме издава. Но все се намираше някой, който да подшушне на момичето: „Ти знаеш ли какъв е твоят приятел? Помак!" Стигаше толкова. И мечти, и клетви отиваха по дяволите.

На една севернячка, студентка втори курс — не знам защо, — самичък казах истината.

— Че какво от това — рече тя, — нали и помаците са като всички други българи.

Вместо тя да се изненада, смутих се аз. За пръв път българка не ме делеше от себе си, не се плашеше от прозвището, което ми бяха лепнали вековете. И може би тъкмо това бе причината да не се разминем. Тя от Преславско, аз от Родопите, срещнахме се нейде по средата на България и след тригодишна дружба твърдо решихме, че ще правим семейство.

И го сторихме.

Майка, която вече бе дошла в София, не можа да възрази с нищо. Студентката предварително я бе обезоръжила. Често сварвах в квартирата двете да си приказват, като че ли бяха открай време близки.

Нейните родители обаче мен не познаваха. Дочули бяха, че дъщеря им дружи с някакво момче от Родопите, но „най-страшното" не знаеха. Разбраха го, когато им съобщихме, че сме сключили граждански брак.

Не очаквахме благословия, но и не очаквахме, че нашата тъй човешка стъпка ще предизвика такъв ужас.

На следващия ден съпругата получи телеграма от своя приятелка в село: „Баща ти и майка ти тръгнаха за София".

Разшифровани, тези думи означаваха: „Тревога! Вземайте мерки!“

Какви мерки да вземем, освен да ги посрещнем като хора, като близки?

Отидохме на гарата, но тя не посмя да се приближи към родителите си.

— Ето ги! — посочи ми ги отдалече и се дръпна назад. -- Аз ще чакам у дома . . .

Нямаше как, младоженец бях, трябваше да покажа кураж. Оправих възела на връзката си, без да има нужда, и смело пристъпих към гостите.

— Ти ли изгори дъщеря ми? — впъна в мене зачервени от безсъние очи мъж на средна възраст.

— Че защо да съм я изгорил? — опитах се да се усмихна.

— Къде е тя? — изостриха се още повече чертите на скулестото му лице.

— У дома — казах.

— Води! — рече бащата и повече дума не отрони.

Едва по средата на пътя уплашена, пребледняла, с отмалял глас приплака майката:

— Не можа ли да си намериш момиче от твоята народност, ами съсипа нашето?

Съжалих я. Женицата толкова дълбоко бе убедена в заблудата си, че съвсем безсмислено бе да ѝ възразявам на улицата.

В къщи екна плач, бликнаха сълзи, да речеш, че човек е умрял. Едно време мойта майка тъй стенеше, когато отивах в гимназията да уча. Но тогава само майка плачеше, а сега два женски гласа едновременно пищяха.

— Ще си те вземем!

— Никъде няма да ходя!

— Затуй ли те учихме, един турчин да те излъже.

— Той не е турчин!

— Ами какъв?

— Каквато си ти, каквато съм аз, какъвто е татко . . . Българин!

— Българин, пък е турско име! — сопна се бащата, който дотогава само сумтеше. — В нашия край турците са с такива имена.

Дошло бе време и аз да се намеся. Не бе редно зет още от първия ден да спори с тъста си, но сега се налагаше.

— Какво — казах — съм виновен аз, че някога турците насила са принудили моите деди да приемат техните имена и вяра? Дали вие ме признавате за българин или не, в крайна сметка ваша си работа, но аз съм си българин, и то не по-лош от вас!

Сетне разбрах, че съм прекалил с тона. Но тъстът като че ли не се разсърди. Дори ми се стори, че лицето му мъничко просветна. Той нещо се замисли, а в това време бабата ме подхвана:

— Слушай — вика, — каквото било, било, няма да го правим на въпрос, но ако се съгласиш да те прекръстим в ей оная, голямата черква. Иначе ще си вземем дъщерята.

Аз се сдържах, но булката прихна да се смее:

— Че без поп човек не може ли да е българин?— рече тя.

— А бе друго си е да е кръстен — сериозно отговори бабата, въпреки че самата тя, доколкото ми бе известно, отдавна беше престанала да ходи на черква.

— Стига глупости! — смъмри я тъстът. — Дайте да пием по чашка!

Чукнахме се. Ех, не тъй звънко, както на предварително благословена сватба, но все пак облаците се поразнесоха...

След време, струва ми се, и бабата разбра, че макар и некръстен, не съм чак толкова лош българин.

Не им се сърдя. От черен селски труд не им бе останало време да дълбаят в историята. Пък и твърде далече бяха Родопите, за да имат някаква представа за трагедиите, които се бяха разигравали в моя роден край, за новото, което съзряваше там. И те като моята майка не можеха лесно да проумеят, че „помак“ и турчин не е едно и също, че не религията определя народността. На хора като тях заблудите донякъде бяха простени.

Но имаше други, минали през училища и универ-

ситети, които се кълняха в родолюбие, а не им стигаха сили да преодолеят умишлено създадената от поробителя верска бариера. Не една и две български сватби, плод на най-хубави чувства, се превръщаха в драми само заради това, че родителите на младоженците бяха от различни верски групи. Бащи и майки с титли и звания спокойно приемаха бракове на дъщерите си с африканци, но тръпнеха пред мисълта, че могат да се сродят с потомци на помохамеданчени българи. Помни се случаят, когато тъст от Пловдивско бе насочил пистолет срещу зет си — образован родопчанин, учител, за това, че неговият прадядо бе имал нещастието да бъде помохамеданчен.

Българин срещу българин! Страшно, но бе истина. Горчива истина, родена от заблуди и предразсъдъци.

Ще попита читателят: още ли е тъй?

Отговаряме: за обща радост и в това отношение вече сме свои . . .

РАЖДАНЕ НА НОВА ВЯРА

Смут

Нищо, че Сивино бе „на края на света" — на три километра от гръцката граница. Нищо, че къщите му бяха стотина и сиромашията бе ожулила повечето от нашенци до кокал. Все пак бе село — деца се раждаха, болни и старци умираха, млади се лъжеха и женеха — и хората не оставаха без приказки. За друго ако нямаше за какво да говорят, ще подхванат някой клеп, че еди-кой си например намигнал на еди-коя си, ще го премятат от уста в уста, та дорде обходи всички махали. Но „вътрешните", селските новини като че ли повече допадаха на жените. Мъжете предпочитаха да се занимават с това, което ставаше по „широкия" свят. Един ще отиде на пазар в Устово, може нищо да не купи, но новина ще донесе. Друг ще се върне от гурбет, без пукната пара може да е, но ще каже нещо. Трети ще шавне надолу, към маданските села, по-голям ходжа муска да му пише или да му даде акъл как се лекува „развит" пъп и той „празен" няма да си дойде.

Вечер, събереха ли се мъжете пред джамията, първата им работа бе да се огледат кой си е дошъл и да го попитат: „Нещо ново?"

А новини в първите години след Девети колкото щеш.

Още не бе отшумяла случката с полковник Йонов, когото партизаните бяха надупчили посред бял ден в Чепеларе заради зверствата му, чу се, че в Устово властта намерила у някакъв търговец девет тона брашно укрито и всичкото го раздала на бедни. В Девин общински чиновник бил арестуван, защото вземал рушвет. Пък по София какво ставало, кажи му здраве! Комунистите изринали до един старите министри, не стига това, ами ги изправили и на

съд пред народа. Да ги съдят — чунким от тяхната оправия някой е видял хубаво! Братът на царя бил ликвидиран — и нему майната му. Ала това, дето се дума, че земицата и жените щели да стават общи, ако е вярно — аллах да чува и да брани.

— Кажи бе, Ахмед, кажи, какво ще излезе от тая работа? — объркани питаха селяните Хаджиеминев, който се смяташе за най-осведомен по „голямата“ политика.

Той единствен в село имаше радиоапарат. Купил го беше през 39-а година, когато германците пълзнаха из Европа и цената на дървения материал изведнъж се покачи. Ахмед Хаджиеминев разполагаше с няколко хиляди декара борови гори и тогава някои разправяха, че само от трупи и греди е прибрал пет милиончета. Истина ли бе това или пак селски клеп, не зная, но добре си спомням, че в онази година за първи път в село, в Хаджиеминския конак, се чу радио, а ловджийското си куче Ахмед нарече „Хитлер“.

По-любопитните махленци се навъртаха около тая „дяволска“ кутия, надаваха ухо, ала нищо не можеха да схванат. Хаджиеминев бе нагласил радиото на „Анкара“ и оттам кажи-речи не го измесваше. Той знаеше турски, той си го разбираше. Но което си е право, право е — обясняваше и на другите по нещо човекът. Германецът сега напирал там и там, руснакът няма да му се даде, ала за нас хубаво, ако дойде, от ингилизина ще дойде. Изпревари ли ги ингилизинът да заптиса Урумелли, да знаете, ще се отървеме и ние — нашият мемлекет в Турско ще да е.

След навлизането на съветските войски в България Хаджиеминев загуби ищах да тълкува международното положение. Пропуши отново цигарите, затвори се в конака и ако понякога излизаше, излизаше вечер, колкото да се откланя в джамията. Но нали за селяните той бе най-акъллията — където са парите, там е и акълът, — кой къде го срещне, пак ще го запъне;

— Кажи бе, Ахмед, накъде върви тая заплетена дюня? Какво думи радиото?

— Нищо не думи! Изтощила му се е батерията — започна да ги реже агата.

Ала една сутрин рано-рано изохка пред махленци:

— Горите! Ще ги национализират! Снощи съобщиха по радиото...

— Вааййй! — припя му и Караасановото.

— Ти пък за какво се вайкаш, бре будала! — присмя му се уж на шега Османкин. — Моите и твоите скъсани потури на държавата не трябват. Ако вземе, ще вземе аговите гори.

— Да, ама и ние хляб ядяхме от тия гори. Другаде ако не найдехме работа, пак у Ахмете впирахме.

Това беше истина. В ония години трудно се намираше работа. Къде ли не ходеха нашенци — и по Стамболово, и по Чепеларе, и чак до Асеновград стигаха. По цели месеци се губеха и накрая видиш, върнат се с по един чувал царевица и с по кило захар.

И Хаджиеминев не даваше повече, ала в село си беше друго — каквото и да е, вечер си у дома, при децата и жената, няма да се тресеш по плевни и ханища. Само че у Ахметя не знаеш кога и колко ще получиш. Сечеш трупи, дялаш греди, броиш надници и кубици, а като му речеш, дай да видим сметка, заусуква го: „Сега нямам пари! Като продам материала, тогава!“ Приплачеш му — гладни деца те чакат, — той уж се смили, подхвърли ти някой лев като на просяк и хайде — откъдето си дошъл! Мислиш, че това е било аванс, а като дойде време да се тегли моливът, каже ти, че си в борч или нищо повече няма да вземаш.

— Та ти какво разправяш, Караасаново, ние сме яли хляб от Хаджиеминевите гори? — продължаваше, но вече сериозно Османкин. — Той, той яде нашия хляб!

Струпаните на бърчинката махленци занемяха. Такива думи досега пред агата никой не бе изричал. Приказваха селяните това-онова за зулумлуците му, но направо в очите му да кажат — никога!

Хаджиеминев пребеля, сякаш дъх не му остана. Помълча, помълча, докато се съвземе, че като пламна:

— Ти чуваш ли се бе, голтак, какво думиш? Кога съм дошъл на твоята капия да чукам за хляб?

— Ти по чужди врати, Ахмед, не си чукал, защото не знаеш какво е немотия, ала това имане, дето го имаш, от нас го имаш! — обади се Брахомовото. — Ние, ако и да сме прости, помним кое как е било...

— И ти ли бре, хайрсъз, си срещу мене — сопна се и нему Хаджиеминев. — Ти знаеш ли, че когато умря майка ти, грош нямахте, та с мои пари я погребахте?

— Вярно е, ала за тия твои пари ни отиде найхубавата ливадка...

И се развързаха и други езици.

— То и бубайко ти даваше в турско време пари назаем, ала как? „Вземи — рече — две лири да сгодите умрелото, да платите на имама, пък мене ще ги връщаш, когато имаш." Хубаво, ама мине, не мине месец и те притисне: „Парите!" „Чакай бре, Хаджи, още някой месец, сега съм зле!", ала той си знае неговото — „Парите!" И щеш, не щеш, харизаш му за две лири горицата или ливадката. Тъй е дошло твоето имане, Ахмед! Бубайко ти ни започна, ти ни довърши. Виж на какво положение дойдохме — за кора хляб да се препъваме.

— Срам ако нямате, от аллаха страх нямате ли бре, сюртуци? Бива ли мюсюлмани за мюсюлманин тъй да думат? — сконфузи Хаджиеминев махленци и заситни позеленял от гняв към конака.

— Прав е чилякът — рече Исуф Ахреновски, който се смяташе за голям мюсюлманин. — Ние, мюсюлманите, ако се не забраняме, на кавурите ли да се надяваме?

— Него ли да забраням, тая крива пиявица, дето суши дробовете на цяло село? — отпусна се още повече Османкин.

— Слушай, Османкин, тебе са ти замотали главата комунистите — опита се някой да го вразуми, — ала ти недей много да се опираш на приказките им.

Това, което разправят по събрания — строежи щели да правят, пътища щели да прокарват, работа за всички щяло да има, — ние сме го чували и от други. Много партии и управници преживяхме, какво ли не обещаваха, доде се закрепят, и накрая — нищо! Останахме си голи като тояги.

— Каквото и да е, от това по-лошо няма да е! — приключи разговора Османкин.

Един по един махленци се разотиваха и всеки, струва ми се, отнасяше със себе си някакъв смут.

Тръгна си и Османкин и както си вървеше, с половин глас изпусна: „Ами ако ни излъжат и комунистите?“

Иди, че мълчи!

Все ми се струваше, че в София няма да се наседя. Ония ми ти витрини като блеснали, ония ми ти жълти павета като се лъснали, и народ, народ — свят да ти се завие. Звънят трамваи, съскат автомобили, над главата ти бръмчат самолети и вертолети. Младостта плаче за градска шумотевица. На всеки ъгъл те канят кина, театри, музеи, изложби, сладкарници — да се чудиш къде по-напред да влезеш! Какво бе Райково, което някога ме бе смаяло, в сравнение със София? — Нищо! Та ако щете и Асеновград, и Пловдив, през които няколко пъти бях минавал. Тука, тука е животът!

Но като че ли през последните студентски години започнах да се насищам на тая съблазнителна София. Все по-често гледах да си „прескоча“ до село. Домиляваше ми и за камъните, и за дърветата, и най-вече за хората, сред които бях расъл. Нищо, че бяха уплетени в заблуди, иначе нашенци са добри, кротки, състрадателни хора. Веднъж само да влезеш в сърцето на човека, след това живо месо от снагата му да поискаш, ще ти отреже. Ех, имаше алчни и заядливи като Хаджиеминев и Тахир Делисалихов, които ако не „ухапеха“ през деня някого

поне с дума, вечерта не можеха да заспят. Но те бяха двама-трима и село не правеха.

През пролетта на петдесет и седма пак си отидох и докато майка точеше клин (баница), разпитвах тоя как е, оня какво прави, нещо ново?

— Ти за ново сега не питай, утре, като излезеш из село, самичек ще го видиш! — рече уйко. — Пък за хората — тях ги няма. Всичко, дето имаше малко-малко силици, се юрна надолу, към Мадан и Рудозем. То се отвори една работа, кажи му здраве!

И наистина, село бе „оголяло" откъм мъже. Тук-там ще срещнеш някой, и то болнав или старец. Ала пък къщи да гледаш! Накъде се обърнеш — все нови, двуетажни и триетажни, с широки прозорци и по тях китки, китки! И . . . източени по керемидените покриви антени!

— Какво се чудиш? — вика стар Червенко. — Хората сега пари носят, не въшки. И тия десетина съборетини, дето видиш — толкова стари къщи бяха останали, — и тем е взета мярката... Само — казва — отсреща Хаджиеминският конак западна. Напука се, рони се и ако го не подпре Ахмед, ще падне... А какво бе едно време тоя конак? — Сарай! Та язлъци, та кьошкьове, та одаи — само вратите му не можеш преброи.

И Хаджиеминев се беше „пропукал". Дали от мъка по „горичите" или от нещо друго, но нисичкото му тяло бе измършавяло, зелените му очи бяха кръвясали и гледаха някак страшно, издълбоко. „Дори и когато се кланя в джамията — разказваха други, — трепере като листо". Пък да видехте дрехите му! Отзад на палтото му се люшкаше скъсано парче хастар, доčените му панталони се въртяха около тънките му крака като чували. И ако щете, вярвайте, с канап ги връзваше! Не че беше изпаднал дотам — от топовете английски плат, кадифета и дефтини, с които се беше запасил още на времето, имаше да носят и внуците му, — но нарочно ходеше тъй. „Вижте, значи, до какво положение ме докараха комунистите!"

В събота след обяд боботна нещо откъм Каменива бърчина, екнаха песни между баирите — да речеш, че целият 21-ви полк се е задал в тържествен поход.

— Идат си работниците! — заизскачаха близките им да ги посрещнат.

— Че това работници ли са сега, бе? — питаше се гласно Усен Имамски и самичък си отговаряше: — Това са чорбаджии! С камион ги карат на работа, с камион си ги докарват. И ага си дойдат, на ливанто (одеколон) бият (миришат). Ние едно време, когато се връщахме от гурбет, все гледахме да се смрачи, тогава да се приберем в село, та да не ни се видят „животинките“ по вратовете. Мушнеш се у дома си като пребито куче и доде жената не ти препари дрипите, не смееш да се покажеш пред хората.

Пред кооперацията, където спря камионът, почерня от работници. И всеки помъкнал някакъв пакет — кой радио, кой шевна машина, кой нов костюм. И пак пълнят селския магазин: „Тегли пет кила захар! Мери мене десет метра басма, ама от оная, хубавата! Дай осем бири!“ . . .

— Чакайте бе, хора, пазете си реда! Нямам десет ръце, та всички наведнъж да оправя — мъчи се магазинерът да усмири купувачите, ала те пак: „Дай, та дай . . . “

Дай, ама тука стоката се докарва не с влак, а с камион и за три дена оредяват рафтовете. И сега някои стоки няма.

— Защо няма? — сърдят се работниците.

— Ами вие — вика магазинерът — защо не сте си купили каквото ви трябва в Мадан и Рудозем? Там има по-големи дюкяне.

— Защо — казват — с багаж ще се товариме, когато пари по-лесно се носят.

И носеха, ей! Вадят едни каймета и стотинките много-много не броят.

— За рестото — вика малкото Хайтово — сипи една голяма мента, а ако остане някоя стотинка, раздай на децата бонбонки!

— Как е — питам ги — надолу? Изглежда по минния басейн доста работа има?

— Какво говориш! Плачат, плачат за работници... То се е подпрала една работа, не е за разправяне. Правим пътища, градим фабрики, дупчим камънаците... заразказва Кикета. — И машинария, машинария — да ти се уплаши окото. Хеле има едни руски машинки — от километри усетат къде е рудата! Голямо нещо, голямо чудо!

— Иначе как е? С началниците разбирате ли се?

— Че то — вика — не да се не разбираме, ами, дето се казва, на ръце ни носят. Пък тия руснаци какви люде са били! Инжинерин бе, коскоджам ти учен чилек, а дойде при тебе приказки да прави. С тебе яде, с тебе пие. И все ще те разпитва: доволни ли сте от стола, как спахте?

— Кажи му, кажи му за спането! — подкачи някой Кикета.

— Че защо да не му кажем? Той си е наш човек. От него не ме е срам. Подиграват ме — вика — нашите, че отначало в общежитието не можах да спя. Най-напред, да си кажа право, уплаших се от чаршафите. Ти знаеш, тука човек завиваха с чаршаф само когато умре. Хайде, както и да е, с чаршафа посвикнах, ама с тоя пусти креват, като не можем да се погодим. Таман се унеса, шавна малко, пружината скръцне и аз рипна: „Кой е на вратата?“ „Бре, няма никой!“ — успокояват ме другарите и се смеят, но мене ми се е втълпило нещо. Заспя пак, пружината скръцне и аз пак рипна: „Кой е...?“ Сетне свикнах. Разбрах, че е по-хубаво да се спи на креват, отколкото на пода, та и у дома донесох пружинени легла.

Разказваха нашенци били и не били случки, от време на време „обръщаха“ по някоя мента и пееха. Пееха, та се забравяха.

Само Хаджиеминев сумтеше.

— Полудял народ, бе! — чувах го да съска пред старците. — Като са рекли веднъж „Да поживеем, та да поживеем!“ и хич не правят сметка, че има и друг свят. И в джамията започнаха да не влизат.

За много неща негодуваше Хаджиеминев — и за горите, които държавата беше национализирала, и за ТКЗС-то, което бе образувано, макар че той не бе негов член, и за това, че всички деца бяха прибрани в училище, та нямаше кой да му пасе кравите. Мразеше и властта, и съселяните си — всичко, което бе около него.

Престоях два или три месеца в село, наблюдавах и слушах и Хаджиеминев, и другите нашенци. Иди, че мълчи! „Досърбя" ме ръката и есента, щом се върнах в София, надрасках нещичко. Никъде не споменавах, че това се отнася за Сивино, преиначих и имената на хората, за които ставаше дума. Вместо Ахмед Хаджиеминев бях писал Ахмед Хаджициннцаров.

И не щеш ли, всичко това излезе в един вестник.

През зимната ваканция пак си дойдох в село и Османкин отдалече ме посрещна с думите:

— Хубаво си ни изрисувал!

— За какво става дума? Ако е за статийката, тя е за друго село, не за нашето.

— Ти — вика — това го разправяй на старата ми шапка. Познахме се всички. Ала това, дето си писал за Хаджиеминоолу — мсхлем!

И засука Османкин големия си бурмалия мустак:

— Право е било: с комунистите шега не бива! Думата си на две не правят!

Празна раница — граница не пази

Моят съсед се оказа мълчаливец. Още щом се настанихме в автобуса, той намести тежки рогови очила, разтвори някаква книга и почти през цялото време на пътуването не откъсна поглед от нея. Излязохме от Кърджали, прекосихме тютюневите блокове край Джебел, минахме Момчилград, а той все четеше. Явно беше, че е от този край или най-малко то отдавна работи в него.

Всичко, което можеше да привлече вниманието на пътник, който рядко минава по тези места, за съседа

изглеждаше познато. Ала щом изкачихме височините над Подкова и се наведохме към землището на Кирковска община, той прибра книгата. Залепи облото си лице на прашното автобусно стъкло и съвсем неочаквано заговори:

— Пребродил съм Югоизточните Родопи нашир и длъж, но, струва ми се, че нийде другаде няма потопла, по-уютна долинка от тази.

И веднага добави:

— Но и хората умеят да я пазят.

На първото нямаше с какво да възразя.

Недалеч на юг Гюмюрджински Карлък — величествен и горд — подпираше с исполинските си рамене синята небесна шир. Отсам в котловинката лежаха спокойно десетина кокетни селца, скупчени по на три-четири километра едно от друго. А около тях — пъстроцветни като килим ливади, градини, гори... Всичко, което виждаха очите в този късен следобед, ме караше захласнат да мълча...

А във втората мисъл на спътника скоро сам щях да се убедя.

Може би не бяха изминали и десетина минути, откак бях слязъл от автобуса на спирката при село Завоя, едно от съставните села на Кирковска община, и двама селяни, несъмнено местни, внимателно ме пресрещнаха:

— Ако обичате, документите!

По-младият, около 30-годишен, суховат родопчанин, с щръкнала руса коса, пое паспорта ми и открития лист и докато ги разлистваше, крадешком ме премери изпод вежди. Но щом видя, че всичко е в ред, на продълговатото му, изпечено от слънцето и вятъра лице се изписа мека, приятелска усмивка.

— Ха сега, добре дошли! — рече той и подаде обратно документите ми.

— Прощавайте, другарю — обади се и по-възрастният, — но няма как, граница е тука. Ей я къде е — проточи той напуканата си от работа длан към билото на Карлък. — Дето се вика, на два разкрача от нас е. Пък нали знаете, всякакви хора има... Вие за Кирково ли сте? Е, хайде да вървим заедно...

— Комшу — обърна се по-старият завойчанин към другаря си, — кажи у дома, че ще сляза надолу, към магазините. Да не ми берат кахър ...

Закрачихме направо през ливадите.

— Та ти казвам, другарю, има всякакви хора — подхвана отново той. — Едни крадат и пият, без да правят сметка, и когато усетят, че хората ще видят кирливите им ризи, драсват да бягат зад граница. Други пък ги мързи да работят и се мамят по чужди приказки за лек живот, а трети — те са ни и найчесто „гости", пращат ги нарочно от оттатък да пакостят. Ама и ние не спим. И млади, и стари на четири страни си отваряме очите... Тебе днес те видях още на спирката, като се зададе. Гледам, върви един човек нетукашен, пък се и оглежда някак съмнително. Очите му все към Карлък, към границата гледат. Викам си, я да видим какъв ще е тоя?

Старият завойчанин запали цигара и продължи:

— То не са кой знае колко много тези мискини, ама все пак се случват. Миналата година ...

Предишната година една жена от Кирково, както си шетала из къщи, видяла през прозореца да се мотае непознат човек край рекичката. Ту се сгуши зад някоя върба, ту се изправи и се опули като уплашен заек. Не щеш ли, по едно време наблизо лавнало куче и той — хоп във водата. Тя повече не се чудила. Грабнала на бърза ръка две харкоми, макар че в дома си имала достатъчно вода, и спокойно се запътила към реката. Уж спокойно върви, а сърцето ѝ тупа, тупа, та ще се пръсне.

Смогнала тя да приближи непознатия, който шляпал из водата, и както си пълнила харкомите, кротко го попитала:

— Какво правиш тука, другарю?

Непознатият се сепнал от този неочакван глас, но все пак и той съумял да запази самообладание.

— Подхлъзнах се и паднах във водата. Така е, когато човек не внимава — укорил себе си.

— Откъде си, как си изпаднал към нашия край?— заразпитвала го тя.

— Остави, другарко, отдалече съм, чак от София. Инженер-геолог съм. Търсим руда по вашите места. Изглежда, че има...

— Може и да има — отговорила с привидно безразличие. — Но ти както си воден, ще изстинеш. Ела да се сгрееш у дома.

— Нищо ми няма, свикнал съм аз.

— Хайде, хайде! — настояла тя. — Как ще те оставя да мръзнеш тука!

„Инженерът" доста се поколебал, но в края на краищата не можал да устои на изкушението да по стопли, макар и за няколко минути, вкочанясалите си крака.

Въвела го тя в топла стая, поканила го да се разположи край нагорещената печка. После пъргавата домакиня припнала да донесе още дърва и да му приготви нещо за ядене. И както си рязала хляб в съседната стая, дръпнала дъщеричката си — ученичка в прогимназията, и тихичко ѝ прошепнала на ухото:

— Бягай веднага при командира на доброволния отред да му кажеш, че у нас има съмнителен човек. Да дойдат да го видят какъв е! Ако него го няма, кажи в общината да съобщят на заставата... Ама да не се забавиш някъде.

Върнала се отново при „гостенина", поднесла му да яде каквото се намерило в къщи и пак го подхванала: та как е времето по техния край, берекетят хубав ли е, майка и баща има ли си, женен ли е и какво ли не още. Зачепкала го така, както само жените умеят да разпитват. А той дъвчел нервно и все гледал да отклони разговора в друга посока.

— Тука не ще да е далече границата? — попитал той уж съвсем случайно.

— Чунким и аз зная, другарю. На жена това ли ѝ е работата? — рекла тя и продължила по своему:
— Ами ти дечинки имаш ли?

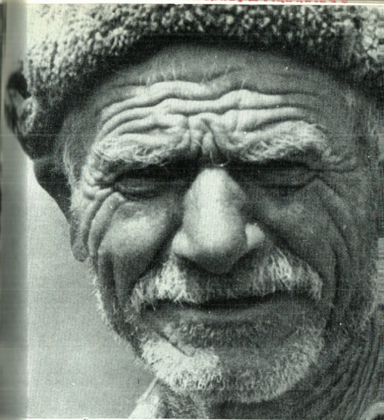
... Но ето че дошъл краят на този уморителен и за двамата разговор. На вратата се почукало и в стаята влезли двама граничари заедно с група отрядници. „Иженерът" понечил да скочи, ала вече било късно...

„Девойко мари хубава, оти ти плачат очинки, пък ти се смее лицето...“ В Настан често я пеят

В детската градина в Доспат

И теглото и радостта — всичко му е изписано...

Родопско момиче

Нека се опита някой да накара тая доспатчанка да се върне към старото

Урок по химия (с. Цветино, Пазарджишко)

Митко Кехайов от Мугла ▶

И пак... щастливо детство ▶

В очите му блеснали зли пламъчета.

Самозваният „инженер“ се оказал опасен криминален престъпник, чиято цел била да премине границата.

— — — — —

От автобуса, който идва всеки ден от Кърджали, на разклона при Завоя слязъл непознат мъж и веднага се мушнал в близката горичка. Това не останало незабелязано от двамата чекаларци, които пътували със същия рейс. Те веднага съобщили в щаба на доброволния отряд, а той — в близката застава. Целият отряд незабавно се дигнал на крак. Нащрек било и останалото население. Заобиколили горичката и само след час нарушителят бил заловен.

Това са само няколко случая от дългата поредица героични прояви в опазването на родната граница в района на община Кирково.

А те не са три и четири.

Те са толкова, колкото пъти врагове и родоотстъпници са правили опити да преминат граничната бразда.

— Истината е — споделяше командирът на заставата, — че ние, граничарите, човек до човек да се наредим край браздата, пак можем да пропуснем нарушител, ако не са тези хора. Те са нашите първи помощници. Те са невидимата бариера.

Привързаността на кирковци към родното, българското, не е от 10 или 20 години. Тези хубави чувства са били в сърцата още на прадедите им, които са стъпили по тези места. По-късно обаче патриотичните пориви у това трудолюбиво българско население в продължение на столетия са тлеели, затиснати от религиозен фанатизъм, невежество, предразсъдъци. Разчистването на този „исторически прахоляк“ не е било тъй лесно. Преди всичко трябвало да се премахне неговата основа — сиромашията.

А и в Кирково тя е била страшна.

Обитателите на долината до Гюмюрджински Карлък са наследили от дедите си не само звучния славянобългарски език, хубавите песни и обичаи, физическите си черти, но и едно от най-ценните качества — трудолюбието.

И преди основното занимание на кирковци е било тютюнопроизводството. И тогава те са полагали голямо старание в отглеждането на прочутия „джебел басма". От ранна утрин до късна вечер обилно поили с пот листата му, докато станат жълтокехлибарени, ала надеждата да се отърват от немотията все си оставала надежда.

В моменти на крайно отчаяние кирковци проклинали и тютюнотърговци, и държава, и . . . себе си.

През границата редовно сновели контрабандисти. Кирковци понякога сами са надничали зад Карлък и ако не са направили съдбоносната крачка, то е единствено поради изключителната им привързаност към родните места.

Народът точно го е казал:

„Празна раница — не пази граница".

Още в първите години след Девети кирковци усетили, че над страната духа нов вятър. Мнозина се поотърсили от немотията, просветнало им пред очите, ала тя, проклетницата, все още се въртяла около тях. Вярно, вече никой не гладувал, но обстановката в домовете им много не се различавала от предишната.

Истински прелом в живота на жителите на Кирковска община настъпил след образуването на кооперативното стопанство в района.

Тогава кирковци рекли: „Дръж се, сиромашийо!"

Случих се в Кирково три години след образуването на стопанството. Спомням си как тогава хората роптаеха.

— Липсва дървен материал, а ние искаме да строим.

— Търговските организации не си гледат добре работата, не доставят разнообразни стоки.

— Искаме хубави гардероби!

— Искаме бюфети, пружинени легла, одеяла!

— Искате много неща, а пари имате ли да ги купите? — попитах един кооператор от Домище.

— Нека доставят това, което ни трябва, пък тогава ела да ни питаш дали имаме пари — троснато и самоуверено отговори той и тупна с ръка джоба си.

Същата година посетих дома на Арабаджиев от Дружинци. Преди да ме въведе вътре, домакинът побърза да се извини, че обстановката му в къщи била все още „скромна, селска“. В тази „скромна, селска“ обстановка видях шест нови пружинени легла, полирана маса, полиран бюфет, радиоапарат и пода на гостната стая, застлан с балатум. Само предната година семейството му с двама работоспособни членове бе получило над 10 хиляди лева (стар курс) и отделно натурално възнаграждение.

— Когато започнах да строя къщата — разказваше Арабаджиев, — някои ми се смееха, че я правя с такива големи прозорци. Сега аз на тях трябва да се смея. Както виждаш, в селото почти вече няма стара къща и всички са с големи прозорци.

Преди да се разделим, на шега му подхвърлих:

— Би ли отишъл да живееш в друга държава?

— Никога не съм мислил за друга държава, ала сега България ми е три пъти по-мила!

Той беше откровен!

Барутни, но не на... Ахмед ага

Започвам с тая уговорка, защото по една инерция от миналото и сега някои хора не могат да отделят Барутин от зловещата сянка на Ахмед ага. Като че ли в това село нищо друго не е имало освен тоя главорез, който съсипва Батак през 1876-а.

Вярно, Ахмед ага е роден в Барутин, оттам иде и прякорът му — Барутинлията. Но той нито е сложил началото на селото, нито с него свършва историята му. Край река Рата, между Кръста, Драганово бърдо и Марински дол, е имало люде, далеч преди

да се пръкне агата, има и сега. Те нямат нищо общо с неговите зверства.

Барутинци отдавна са се разграничили от своя окървавен съселянин. Нещо повече. Още на времето те са му наложили наказание, много по-страшно от няколкогодишното заточение, което му определили така наречените Велики сили.

През 1881 година, след завръщането си от Диарбекир, Ахмед ага заболял от проказа. Никой в Барутин не искал да погледне агата. Дори и собствените му синове и дъщери го изоставили. Затворен сам-самичък в голямата си къща, прикован на легло, по цял ден стенел като куче. Единствен ходжата се навъртал от време на време около него, но не от съжаление, а с надежда да докопа скритите му лири.

Четири години някогашният най-голям кабадаия на Доспатския край гниел и виел, без да чуе човешка дума. Накрая стигнал до лудост.

Тогава при скапания ага се явил ...кой мислите? Батачанинът Ангел Керелов! Но не да му търси сметка за баща си, жив изгорен, за убития брат, за спепеления дом. Не! Станалото, станало. За друго дошъл Ангел. Да напомни на Барутинлията, че и той е от българка роден, нищо че името му е Ахмед. И да му каже още:

— От мене просто да ти е! Дано и аллах да ти прости.

Барутин обаче не му простил. Дори и гробът му отделил настрани...

Но нека и ние оставим Ахмед ага с неизброимите му грехове и продължим пътя си към Барутин на честните и работливи хора.

Още в Девин ни бяха казали:

— Щом ще ходите там, непременно потърсете столетника Лилко Кънев! Той ще ви разправи много работи.

— Помни пустият му чилек — притури един от Ашиковите в Доспат.

На път към Барутин си нарисувахме в мислите едно сгърчено, подпряно на тояжка треперещо старче. То ни бе в ума и него очаквахме да се покаже,

когато почукахме у Лафчиеви. Ала на вратата застана изправен като свещ мъж със здраво, червендалесто лице.

— Кого търсите?

— Лилко Кънев?

— Йе съм!

Изненадата трябва съвсем да ни е объркала, та той се засмя и ни попита:

— Белким ме не харесвате?

И доде ние да разплетем езиците, той ни подбра:

— Харесвате ме, не харесвате, щом сте дошли дотука, влизайте навътре! На прага мохабет се не прави.

Влезнахме в тая уютна, топла стая, в която усещаш и дъха на бориките, и мириса на здравеца. Четирите ѝ стени сякаш не съществуват. Нечия ръка — по-право нечие сърце е пренесло тук, върху чергите и накамарените халища, кървави залези и засмени полянки, багри от ливадки и бърчинки, от луднали пролетни китки и смирени есени. Отвсякъде и от всичко лъха на планина. Планина е и бай Лилко! И в снагата, и в душата си . . .

Той не ни пита защо сме дошли, но знае: щом сме влезли в къщата му, не бива да мълчи. Иначе може да помислим, че не сме му драги. Тъй си върви от едно време, от деди и прадеди. За какво ще се дума — за здраве или за берекет, за дечинки или за добитък — не е важно. Важното е да се засуче приказка и гостенинът да се отпусне.

Ние не само сме се отпуснали, ами кажи-речи сме се и забравили. Сладкодумният стопанин неусетно ни е повел по отдавна извървени от него друмища, припомня ни за смутни времена и немотия, среща ни с лоши и добри хора. Час ли, два ли са минали, откак сме се вперили в бай Лилко, но той не спира.

— Та ви казвам, едно тукашно момиче, учителка, от Доспат, се ожени в Пазарджик. Майка му и бубайко му, като рекоха: „Щом се сбра с християнин, не щем веки да го видим." Кликам, чакайте бре, хора: момчето е християнин, колкото и нашето момиче

е мохамеданка. То сега младите не вярват ни в господа, ни в аллаха. Пък ако искате да знаете, кръвта ни е една. И ние сме българе, какво мислите вие? Ала те — не и не, „не щем да я видим". Кликам, дайте ми едно адресче, йе ще ида да я виде! Пък те пак инат: „Не знаем ни адрес, ни нищо." И кълнат: „Чумата дано е крати!" Нейса, аз найдох от другаде адресчето и отидох в Пазарджик. Най-напред се отбих у Люба и Вълко Войводови, стари приятели сме с тях и им разправям, тъй и тъй, тука има женено нашенско момиче, искам да го видем. Те кликат: „И ние ще дойдем с тебе."

... Сетне кандисаха и майка ѝ, и бубайко ѝ и сега колчем си дойде булката насам, все ме спомина. „Да си жив и здрав, дядо Лилко!"

— Ама ти сигурен ли си, бай Лилко, че и барутинци са българи?

— Че как да не съм сигурен! Попов дол, Здравчов дол, Калугерица, Драганову бърдо, Рай бърдо, Черквата... защо на тия места около селото им кликат тъй?

И подхваща:

— Нашите стари са били българе, ала когато са дошли турците, са ги насилили, та са сменили вярата, а езика не са си дали... йе например и при турци съм работил, и по Гърция съм ходил, на остров Тасос три години маслини съм брал, и в Албания съм бил, понаучих по неква дума и турцки, и горцки, ала най-хубаво си думем български. Ще речете защо? Защото на него майка ме е учила, с него ме е будила, с него ме е приспивала.

— Ако не бях походвал насам-натам, немаше да знам какво очукано село е било нашето. Уж на ката къща имаше овце, а децата да немат по една ризка на гърба.

— Скоро на едно събрание — продължава бай Лилко — слушам някои си чешат езиците: не знам каква си коприна нямало в магазините, хляба във фурната се забавел, та това било, онова било. Послушах ги, послушах, че та станах: „Вие — кликам — чуете ли се какво думате? Заборихте ли на

какъв хал сме били? Вие, ако сте млади и не знаете, защо не питате по-старите, дето помним? Че ние тука за една кора хлеб сме се препинали.

— Изселените едно време нашенци в Турция сега, като идват тука на гости, не могат да повярват, че това е селото, което са оставили. И как ще го познаят? То къща ли вече има стара, чилек ли парталив, какво? Не могат да се начудят. И като дойде време да си ходят, плачат. И ние плачем барабар с тех. Петимни са за всичко — и за дрехи, и за тенджера, и за котлон. Сбираме им, каквото можем, ала земя и вода може ли да се пренася?

Давидково отблизо

Ха иди, че спи повече! Не в хотела на селото, на връх Свобода да си, тия гласовити петли пак ще те разбудят. Свежото пролетно утро ги е подлудило и сякаш са решили между Каяджик и Каракулас всичко живо да дигнат на крак.

Няма как, ще се става. Дано само кафеджийката Койнарчева е отворила сладкарницата. Иначе къде другаде по това време ще се спре човек? Кооператорите още по тъмно са излезли по нивите и ако не са пенсионерите и чиновниците, няма с кого дума да размениш.

И Альоша се е събудил. Познавам го по кашлицата, „тютюнджийката го дере". Настигаме се на площада и заедно влизаме в сладкарницата.

— Да изпием — казва — по едно кафе, та да вървят цигарите, а край тях — и приказките.

— Да изпием — съгласявам се, — нямам нищо против.

Альоша Родопски е местен учител, с когото близо седмица нищим миналото и настоящето на Давидково. Альоша е сладкодумен и всичко пъстри с любопитни и остроумни анекдоти. Пък и познава историята на родното си село.

Много е препатило Давидково — като се почне от

нашествието на ордите на Ени хан баба, та се стигне до фашистките изстъпления. Помохамеданчване, разбойнически набези, башибозушки орди — какво ли не е минало през главите на тукашните българи.

Едва през 1912 година давидковци се освободили от турската робия, ала теглилата им не свършили. Нови изедници ги притиснали. От това време е „закачил" и Альоша, нищо че е млад.

— Помня, у Еминджикови бяха осем деца, седем декара земя имаха. Ние бяхме четири, но у дома нито един чифт обувки нямахме. Умреше някой и нямаше с какво да го погребат . . .

— Вие сте млади, какво знаете? — вплита се в разговора дядо Вълчо Янъков от съседната маса. — За шиник жито се е ходило чак до Пловдив. Колко мулета, пък и хора изгинаха в преспите на Каракулас! На мулетата петалите намирахме, ама на хората вълците и цървулите изяждаха . . .

— Да, ала у Гаджаловци всичко си имаше — подмята Альоша.

— Имаше зер — обажда се друг старец, подпрял брадата си на тояжка. — Имаше, защото за тях цяло село работеше. Най-хубавият имот беше у тях. И парите, и властта бяха у тях . . .

— Така беше — потвърждава и председателят на съвета Георги Илиев. — Много бяха изпаднали нашите хора. На Девети септември, когато слязоха партизаните и отидохме да завземем общината, кметът ни рече: „Без заповед не предавам властта, дайте ми документ!" Тогава му се насмяхме, ала трябвало е да направим протокол за сиромашията, която наследихме. И да си кажем правото: чак през 1958 година, когато образувахме кооперативното стопанство, стъпихме на крака. Виж сега селото! . . .

Не знам как е изглеждало някога Давидково, но сигурно и то не се е отличавало от другите родопски села. Пък и трудно може да се намери в селото стара къща, от която човек да добие представа. През последните десет-дванайсет години са построени над 320 нови къщи с бетонни пояси, с широки, светли прозорци. А на вътрешната им уредба могат да за-

видят много претенциозни граждани — мека мебел, телевизори, хладилници, електрически печки. Няма вече давидковска къща без перална машина, а в някои има и по две.

— Защо пък по две перални? — полюбопитствувах.

— И нашите жени вече търсят леснината — обяснява председателят на съвета. — Едната използват за пране, а другата само за биене на мляко. Какво да правят, когато „Елпром" не произвежда специални домашни центрофуги за мляко!

— Сигурно и спестени парици имат давидковци?

— Намират се — усмихва се многозначително председателят. — Доскоро общо за съвета бяха 2 милиона, пък сега може да са надминали.

— Е, откъде толкова?

— Главно от тютюна. Миналата година предадохме 260 тона. Само от премия хората взеха над 300 хиляди лева. И тая година няма да е по-малко...

— А преди давидковци не са ли отглеждали тютюн.

— Отглеждаха, ама други му виждаха файдата...

Надвечер излизаме с Альоша да се поразходим из селото. Има къде да се отиде. В киното прожектират нов филм. Може и новото училище да се разгледа, но него ще оставим за утре, а сега ще послушаме репетицията на женския вокален състав, който под ръководството на Лиляна Раденкова спечели златен медал на Третия републикански фестивал.

— Това е, кадрите решават всичко! — с нескрита гордост споделя секретарят на общинския партиен комитет Антон Красимиров, който също присъствува на репетицията. — И преди имахме хубави женски гласове, но нямаше кой да ги организира. Откак Лиляна застана начело на хора, цяла България разбра, че давидковци не само могат да работят, но умеят и да пеят.

Лиляна е първият човек от селото с музикално образование. Но тя не е единствената местна специалистка. От Давидково вече има над 70 висшисти

и среднисти — лекари, инженери, агрономи, счетоводители, техници.

— В първите години след Девети никой от българите мохамедани не искаше да учи, особено трудно беше с момичетата — разказва Красимиров. — Спомням си какви усилия трябваше да положим, докато изпратим Х. Мусова и Таня Чолакова да учат в Пловдив. А сега всички се стремят да имат по-високо образование.

Кръстосани пътища

Казали ми бяха, че долу, на Баните, е кръстовище на автобуси — за Кърджали, за Смолян, за Петково, за Славейно . . ., закъдето ти потрябва, има.

— На всеки час там минава рейс — рече на изпроводяк Альоша.

Но изглежда, че аз не улучих часа, та трябваше доста да се повъртя по площадчето на Баните. Гледам един жилест старец с бохчица в ръка и той като мене нетърпеливо се оглежда. Прилепих се до него и го питам:

— И вие ли ще пътувате?

— И аз — казва, — ама тия рейсове нещо се бавят. Иначе по цял ден дринжат, напълниха ми главата с бобот, пък сега, като си тръгнах — няма.

— Не сте ли тукашен? — мъча се да скъся някак времето.

— Не съм — вика, — от Дьовленско съм. От години ме върти един ематиз, та дойдох тука да го полекувам, ама да видим ще има ли полза.

— Вашите бани, беденските, не помагат ли на ревматизъм?

— А бе и те помагат на някои . . . Ами ти откъде си, та ги знаеш?

Казах му.

— Хах — вика, — чувал съм го това село. Ние едно време с вашенци заедно сме пели (учили) в медресето в Тозбурун (дн. Могилица). Колко халва

сме изели там, колко кьоз сме играли! Осем години изкарах аз в медресето. Ех, не можахме много да се изучим, ала пак аллах бин берекетверсин (хиляди благодарности на аллаха) с това учение криво-ляво преживях.

От дума на дума стана ясно, че човекът с ходжалък се занимава.

— Как е нагоре по вашите села? — питам го най-общо.

— Как е? Като тука: градеж, строеж... — и ми сочи новите постройки и скелите наоколо. — Народа се е юрнал да пренася дженнетя (рая) на земята... Всичко работи, всичко яде, всичко пие... Това е и по нашето, и навсякъде!

— Е, хубаво, бе ходжа!

— Хубаво, бе джанъм, ама верицата отиде...

— Защо, бе ходжа? — подхващам го пак. — Да не би някой да е забранил джамиите?

— А — казва, — няма такова нещо.

— Тогава?

— Обърка се акъла на хората! Ти изпусни едно дете в училище, пък сетне го вкарай в джамията, ако можеш! Та хайде, младите ги изтървахме, тях ги омагьосаха даскалите, ами на големите да се чудиш! „Пет пари" за аллаха не дават. Гледаш го, човек на години — отпусна се ходжата, — ти му разправяш, че на тоя свят сме гости, казваш му какво е писано в корана, а нему акъла е другаде: колко надника е сторил, колко пари ще вземе, моторетка или телевизор да си купи, какво да внесе на книжка... Не да речеш, че хептен никой не влиза в джамия, има си още люде, ала и тяхното кланене е такова. Навеждат се, свиват колена, вдигат ръки, ужким се молят на аллаха, а за друго мислят — колко патета ще се родят, кога ще пастилират тютюна, къде да идат на икскурзия... Това кланене ли е, това молене ли е? Аллах иска, седнеш ли да му се помолиш, само за него да мислиш. Дете да се случи в огън да падне, да гори, да врещи, не бива да си оставиш кланянето. Пък то сега, какво е? Хора, де-

то до вчера си ги смятал за мохамедани, свинско ядат, та ушите им плющят...

Много бе наболяло в душата на ходжата, може би за още много други безверия щеше да се изплаче, но неговият автобус за Смолян дойде, дойде и моят — за Кърджали, и пътищата ни се разделиха. Разделиха се и приказките ни...

По завоите на Света Петка

От Велинград за Юндола първото село, което пресреща погледа, е Света Петка. Кукнало на една височинка, вляво от гърчещата се асфалтова лента, то сякаш казва: ето ме — длан да протегнеш, ще ме стигнеш! Да, но завоите не са един и два — един те приближи, друг те отдалечи. Слизаш ли от Юндола — пак същото. Хайде, намерил си най-сетне отклонението за селото, но и там завои... Завои чак до най-високото, където е новата вилообразна къща на председателя на съвета Петър Шондров. Взри се оттука на която и страна да е — сила само да имат очите ти, — на двайсет-трийсет километра наоколо, твое е. Долу, в ниското, стърчат комините на велинградските заводи, на запад, припнали по падинки и бърчинки, се белеят Цветинските махали, на север — Пашово, по-нататък — Аврамови колиби... Гледай, гледай! Единствено на изток, по-далеч от Арапчал, не можеш да се простреш.

Не знам друго по-огледално село от Света Петка — всичко наоколо му е „под око", отвсякъде се види.

Но до преди шейсет-седемдесет години не е било тъй.

— Ние пак си понагледвахме — прехвърля спомените Иво Грахов, — ала нас външен човек трудно можеше да забележи. Балканът бе до колибите ни — опушен, страшен балкан. Зверове... — на всяка крачка.

Кои са били първите заселници на Света Петка

и защо са избрали това диво място, осемдесетгодишният паметлив старец и за тези неща има обяснение.

— Първи на тая чука са стъпили Шондровите. Те са дошли от Бабяк, подгонени от чумата.

— Така ли е? — питам най-старния жив наследник на големия род Шондрови.

— Така е! — потвърждава Иво Шондров и продължава: — Преди около триста и няколко години се е появила чума. Всеки ден от Бабяк изнасяли по пет-шест мъртвеци. Появявало се нещо на хората като момиче и им рекло: „Ако не се изместите оттука, до един ще се кратите." Тогава мнозина бабячани се юрнали по горите. Едни са се заселили в сегашното Цветино, други — в Кръстава, а моят прадядо е спрял тука.

— Сетне са придошли овчари и от Лъжене, и от Чепино-бане — отново подхваща Иво Грахов. — Те пък са бегали от турците — да не плащат берия. Хубаво, ама султанските хора са им намирали колибите и много пъти са ги горели . . .

И чумата, и данъците са сериозни причини, за да се „хване гората". Но с какво е привлякла бегълците именно тая чука?

Преданието говори — и сега никой в селото не го отрича, — че тук е имало манастир. Казвал се е „Света Петка".

От публикувани документи за проникването на исляма в Западните Родопи се вижда, че макар помохамеданчването на Бабяк да е започнало сравнително рано — още в началото на XVI в., през втората половина на XVII в. не е било изцяло ислямизирано. В списъка от 1658 г. за джезие-ханетата (домакинствата, които трябвало да плащат данък) се споменава, че в Бабяк живеят 27 немохамедански, т. е. български, християнски домакинства. Дали от тях не са били и Шондровите? Твърде възможно е и друго — те да са били минали вече „през огъня" и в Света Петка да са дошли с наложените им чужди арабско-турски имена. Това тепърва ще се изяснява. Едно обаче е безспорно: за да се свъртят около манастира, първите заселници все още са се усеща-

ли християни. Един закоравял мюсюлманин никога не би приел съжителство с кръстове и икони, той се гнуси и бяга от тях като дявол от тамян. А ето че старите светапетчани не само че не са бягали от манастира, но и упорито са се „държали“ за него, въпреки многобройните опити на султанските люде да им унищожат колибите.

Какво е станало с манастира, не се знае. Неговата история засега е в земята. Археолозите все още не могат да отделят време, за да извадят на показ основите му. Може би и него е сполетяла съдбата на разсипаните 33 манастира и 218 църкви по време на масовото помохамеданчване в Чепинското корито, за които пише поп Методи Драгинов. И все пак името на тази обител — Света Петка — се е запазило, пренесло се е върху цялото село. И то не от някой друг, а от хората, които първи са пуснали корен в него. После го подали на синове, внуци и правнуци и тъй от поколение на поколение до ден днешен — Света Петка. (След Девети септември 1944 г. някои се опитали да го преименуват — нарекли го Лютово, на презимето на убит партизански ятак от Бабяк. Скоро обаче се е разбрало, че старото име — Света Петка — си е по-подходящо, и отново се върнали към него.)

Света Петка се оформя като селище в сегашния му вид едва през последните две-три десетилетия. Преди това всички пътешественици, които са имали случай да се отбият в него, говорят за колиби. Така го помни и Иво Шондров, който всъщност е живата история на селото.

— Трийсетина колиби, това бе Света Петка преди 70 години. През 1908 г. горя, но пак не се построи истинска къща. Тогава хората нямаха възможност, пък като че и мерак нямаха за къщи. Свикнали бяха с колибите... „Прости дървени колиби, покрити с дъски, всички едноетажни, с дворове незаградени“. Това описание е взето от Юбилеен сборник „Българското село“, 1931 г., но и без него по-старите жители добре помнят колибите си — и отвън, и вътре.

— Немаше къде да седнеш, не да легнеш — разказва пак Иво Шондров. — Децата прежълтели, пребледнели, да речеш, че са се раждали и расли не в балкан, а под земята. В едно кюше едно дете умира, в друго майка му друго ражда. Моята първа жена умре при рожба. И от болести много умираха. Само от петнист тиф и коремен тифус колко умираха! Аз съм бил санитарен, та знам. А доктори немаше. От време на време тук идваше д-р Колчагов, ала не влизаше вътре в колибите. Спре се до вратата и оттам те пита: „Али си — вика — болен, бе?“ Не смее да те наближи да ти измери температурата, нито нещо друго да ти стори, защото животинките вървеха под строй. Докопа ли те една, нема да останеш само с нея . . .

Тази незавидна участ на хората под красивия Юндол умело се е използвала за сеене смут в душите им, за настройването им срещу страната, на която по кръв принадлежат. Особено старание проявявали ходжите, каквито в Света Петка винаги имало в изобилие — кога местни, кога дошли отвън. И трябва да се признае, че понякога успявали в своята противобългарска мисия. Благодарение на тях и сега някои светапетчани са с неизбистрено народностно съзнание. Но не може да се отрече и това, че тия хорица никога не са стигали до крайности в заблудата си. Напротив, често пъти, без сами да съзнават, са отстоявали българската си принадлежност. През 1933 или 1934 година кметът, един от най-заможните в селото, продал всичкия си имот с твърдата убеденост, че ще го последват в Турция и съселяните му. Той ги увещавал, че ще помогне на всички да продадат имотите си и да си извадят паспорти, но за негова изненада отвсякъде получавал почти един и същ отговор: „Каквото и да е тука, у дома сме си.“

Друга една форма на неосъзната съпротива срещу чуждото са били неофициалните имена и прякори, които жителите на Света Петка сами са си измисляли. Почти не е имало човек в селото, който освен официалното турско-арабско име да не се назовава и с друго име, с подчертан български еле-

мент. На Осман са казвали Маньо, на Али — Альо, на Мехмед — Медьо, на Емине — Емка и т. н. Още по-изразен е бил този стремеж за отдалечаване от чуждото чрез побългаряване на прякорите, които и сега продължават да се употребяват: Въчето, Черното, Бозьо, Мечо, Сечко и пр. (Въпросът за замяна на турско-арабските имена с родни български в Света Петка вече е решен генерално и официално, което несъмнено ще допринесе за укрепване националното самочувствие на хората.)

Заслужават внимание и наименованията на местностите. Освен самото село голяма част и от околностите му са със стари български названия, като Усоето, Върбица, Гергьована, Малевица, Старина.

Най-сетне не може да се отмине и такова безспорно доказателство, каквото е езикът. Светапетчани говорят на същия език, на същото наречие, на което говорят всички българи във Велинградския район. Имат в речника си и „ке", и „ше", и ред още диалектни частици и думи, на които основата е една — българска. Между малцината в Света Петка, които поназнайват турски, е 80-годишният Иво Грахов, с когото читателят се запозна още в началото. Ето какво разказва той:

— На младини отидох в един дюкен в Пазарджик. Дюкенджията бе турчин и ме попита на турски: „Какво гледаш?" — „Каквото гледам — викам му и йе на турски, — нема го." — „Откъде си?" — пак ме пита. „От Чепинско". — „Не си — казва — оттам. Там са помаци и турски не знаят." — „Оттам съм!" — запънах се. „Тогава — вика — си скитал некъде, та затова си научил турски." — „Тъй е — признах си, — като войник го научих."

— Ами от майка, от баба не помниш ли някоя турска дума? — питам и аз бай Иво.

— А-а-х!

— Тогава ми кажи една песен!

— Песни много знам, но не турски.

— Кажи ми най-старата, която си запомнил!

— Че ако искаш, и да ти я изпея...

И бай Иво започна с не за годините си глас:

Спиш ли, Милке ле море, разбуждай са,
турце земя, Милке ле, преробиа,
де бе старо, Милке ле, загубиа,
де бе младо, Милке ле, преробиа.
Йостанаа, Милке ле, два сирака,
два сирака, Милке ле, два близнака,
хванаха ги, Милке ле, носиха ги,
носиха ги, Милке ле, фърлиа ги,
фърлиа ги, Милке ле, в честа гора,
в честа гора, Милке ле, лилекова.
Дажд засипа, айде измокри ги,
слонце грейна, айде изсуши ги.
Сорна дойде, айде надои ги.

Тая песен ми е позната, чел съм я и препрочитал в много сборници, слушал съм я от певци, но никога не ми е звучала тъй, както от устата на бай Иво. Чрез нея старият светапетчанин сякаш будеше вековете . . .

Един срещу село, село срещу един

Чувал бях, че в Ловешко живеят десетина хиляди българи, над чиито деди също е минал ураганът на помохамеданчването, трошил е непокорни глави, оставил е смут в душите на оцелелите.

Преди години журналистическото любопитство ме поведе и към този район.

— Тъй и тъй ще ходиш, защо не разкажеш на тамошните българи мохамедани за миналото на Родопите, за промените в тях? — предложиха ми от Националната лекторска група.

Приех.

В Ловеч набелязахме главните пунктове за беседите — Градешница, Глогова, Галата и Помашка Лешница (сега Кирчево). В тези села предимно били съсредоточени потомците на помохамеданчените българи.

Първо отидох в Градешница. Пътят за нея се отделя малко след Боаза, вляво от шосето за Тетевен. С какво и как пътувах, не помня, но стигнах грохнал. Представих се на някакъв общински служител, опитах се да го заговоря, но той на бърза ръка ме отпъди:

— Разходи се — казва — из селото, разгледай го, пък после ще приказваме.

Какво да му гледам? Такава изостаналост и в най-затънтените родопски селца вече нямаше. Порутени къщи, занемарени улици, разхвърляни дворове. А иначе голямо село, източено четири-пет километра по протежение на реката. Взрях се в хората — и те някак настръхнали, неприветливи. Чалмалии мъже ме дебнат под око, казвам им „Добър ден" — все едно, че не са ме чули. Жените от мъжете по-серт — размятат дънести шалвари, псуват, не дават да ги приближиш, не да ги заговориш. А лицата и косите им открити, но нашарени с мазила и чернила.

Настръхнах и аз.

Потърсих някакво заведение да се наобядвам — няма.

— А хляб отнякъде не може ли да се купи?

— Не знам. Фурна тука няма — отговори с половин уста русоляв младеж.

Добре че намерих в магазинчето бисквити — с тях обядвах и вечерях.

Беседата тоя ден не се състоя.

— Ако имаш работа по Глогова, иди там! — посъветва ме пак общинският служител. — Днес и утре тука няма да можем да съберем хората.

Глогова е близко — на три-четири километра от Градешница, само че по-нагоре към балкана. И там много не се зарадваха на пристигането ми, но все пак с един около 30—35-годишен мъж в кръчмата завъртяхме разговор.

— По каква работа насам? — запита ме той и от горе до долу ме заоглежда, сякаш щеше да ми крои дрехи.

Казах му.

— Хубаво! Седни тогава да пием по една ракия!

Освободиха една маса само за нас двамата, макар че кръчмата бе препълнена с посетители. Домакинът отпи голяма глътка от гроздовата и рече:

— Значи ти си бил, дето ще ни приказваш, че сме българи?

— Не само за това — пресякох го.

— А и за какво друго? Да си сменим имената, жените да хвърлят шалварите? — тъничко се усмихна и с изпитателни очи зачака.

— За новото в Родопите, за промените в живота на българите мохамедани.

— Ти оттам ли си?

— Оттам. Моите родители са също българи мохамедани.

— Слушай — вика, — върни си парите на тоя, дето ти е платил да ни лъжеш! Ние също можем да платим, нищо че сме дрипави, за толкова ще намерим. — Поогледа се наоколо, наведе се към мене и тихичко изсъска: — Да се махаш от главите ни, че иначе ще ти се види тесен Тетевенският балкан!

И все пак беседата в Глогова изнесох. Не се събраха много хора, но колкото дойдоха, с интерес слушаха. Разказах им кога и как е станало помохамеданчването в Родопите, за строителството на Мадан и Рудозем, за благоустрояването на селищата, за промените и в душите на хората. Въпроси никой не зададе, само един старец се обади:

— На нас и така си ни е добре, само да не ни закачат религията.

И с това свърши събранието.

На другата вечер в Градешница влязох в препълнен от хора салон. Игла да хвърлиш, на човек щеше да падне. Дошли бяха и мъже, и жени. Изненадах се. Не можех да си обясня защо предишния ден бяха казали, че не може да се съберат хората, а сега бяха препълнили салона. Присъствието на много слушатели ме мобилизира и аз се впуснах да редя доказателства и примери за българския произход и българската принадлежност на родопското население. Език, песни, обичаи и традиции — използвах всичко, каквото ми дойдеше наум и което смятах,

че ще заинтригува тукашните българи мохамедани. Отначало в салона се чуваха и подсвирквания, и подмятания, но постепенно затихнаха.

Едва завърших беседата и салонът жужна като пчелен кошер. „Защо ни ги разказваш на нас тия работи, ние сме турци!“ Кой твърдеше това, не можеше да се разбере — всички в един глас приказваха. Най-сетне след много надвиквания се въведе някакъв ред.

— Кой ще вземе думата? — попита ръководителят на събранието.

— Аз! — обади се нисичък, скулест мъж от средата на салона.

— Прислужник е в училището — пошепна ми на ухото ръководителят.

— Аз искам да кажа, другари, че това, дето говори тоя човек, е истина. И нашите деди са били българи, и ние сме бъл ...

Не изрече думата. Като по някакъв знак измежду столовете изскочиха стотина ръбести кривака, спуснаха се към човечеца, който се беше изправил, заиграха с все сила по него. Той се опита да скрие с ръце поне лицето си, но вече бе късно. Тълпата бе го вкопчила от всички страни. После побойниците се сбиха помежду си и може би час се разправя бай Петко, кварталният, докато ги разтърве.

Разбрах, че сетне са търсили съдебна отговорност от подбудителите, но истинският виновник едва ли бе намерен, той бе скрит в миналото ...

В Галата стигнах пеш от Български извор. Устата ми беше пресъхнала, та още с влизането в пълномощничеството помолих за чаша вода.

— Ей сега ще пратя да налеят прясна вода — рече пълномощникът.

Заприказвахме се, той се оказа отворен, думлив човек. Местен си беше и с болка споделяше:

— С нашите хора трудно върви работата, другарю. Каквото и да им говориш, не хващат вяра ...

Приказките ни продължиха близо час, а водата още не идваше. Не издържах и деликатно попитах:

— Дали не е забравил човекът, когото пратихме за вода?

— Не е, не е, другарю, ами е далечко — чак от Български извор носим вода.

Забравих за жаждата. Български извор е на три и повече километра от Галата — само като си помислих за разстоянието, изтръпнах.

— Само това да е — изпъшка пълномощникът, — ами виж какви ни са къщите!

Бях ги видял — същите като в Градешница и Глогова, разкапани, занемарени, с тумби прашни дечица по дворовете.

— Работа, препитание нямат ли хората?

— А бе работа има много, но нещо не спори. Мъжете на една страна, жените — на друга, кавги и разправии, колкото щеш. И възпитанието на децата е такова... С две думи: простотия! — приключи пълномощникът.

Беседата в Галата мина без инциденти, но колкото да се каже, че е минала. Единствено в Помашка Лешница събранието се проведе, както трябва, но там и селото по-друго — по-угледно, по-подредено.

За първи път се прибрах от командировка в София с подтиснато настроение.

През 1974 г. ми се удаде случай отново да посетя селата в Ловешко, в които живеят потомци на помохамеданчени българи. И по някакво съвпадение пак започнах от Градешница. Ако не бе категоричният надпис на табелката, повярвайте ми, бих се заклел, че това е някое друго село, но не Градешница. Колата се плъзгаше по асфалтовата лента, аз се оглеждах да видя поне една от ония порутени къщи, които помня от преди петнадесет години, но напразно. Може би по краищата е останала някоя от тях — не твърдя това по простата причина, че двукатните и трикатните бетонни постройки с широки прозорци и кипри балкони ми препречиха погледа. Пред училището се запознах с кръглолик момък.

— Николай Арсениев! — представи се той.

— Какво работите, другарю Арсениев?

— Учител съм.

— А откъде сте?

— Оттука съм, от Градешница.

В двора орляци ученици, спретнато облечени, чистички, лудуваха по детски. Заслушах се в имената, на които се обръщаха едно към друго — нито едно турско име не чух.

Отбих се и в читалището. В библиотеката ме посрещна млада жена, с приветлива усмивка:

— Какво ще обичате?

— Засега нищо. Просто ей така... А с кого разговарям?

— Бонка Манева се казвам.

— Откъде сте? — попитах и нея.

— Оттука съм.

След малко в читалнята влезе строен мъж с немирна коса.

— Това е партийният ни секретар, другарят Красимир Огнянов — запозна ме Бонка.

— И вие ли сте от Градешница, другарю Огнянов?

— И аз. Защо?

— Ей така...

Твърде късо бе времето, за да му обясня колко приятно съм изненадан. Предпочетох да го попитам как живеят сега хората в селото.

— Виждате, построиха си нови къщи, имат си всичко, съвзеха се. И другата работа потръгна .. — имаше предвид преодоляването на народностните заблуди. — Ех, срещат се и сега трудности, но не е както преди години...

Този път инцидентът стана в Глогова. В салона на търговската сграда бяха се събрали тридесет-четиридесет глоговчани по някакъв повод. И не щеш ли, завъртя се пак приказката около миналото на българите мохамедани. Зорница Манева — дружинна ръководителка, спомена, че в селото още се пазели и поддържали някои обичаи като палене на свещи в гробищата, правене на „четиридесет" след смъртта на починалия, погребения в ковчези и други, които трябва да са останали от времето преди помохамеданчването.

— Така е! — изправи се началникът на пощата, също местен човек. — И нищо чудно няма в това. Моята баба си е била до късно християнка. И името ѝ се помни, Бина Черина се е казвала.

— А бе има такова нещо — обади се друг глас.

Но в това време в салона влезе висок с мустачки мъж, който дотогава бе стоял до вратата.

— Не е вярно това! — изпъчи се той. — Кой каквото ще да говори, ние сме турци!

— Ти, като си женен за туркиня, смятай се за турчин, но нас няма какво да бъркаш! — скокнаха неколцина наведнъж.

Разговорът премина в остър спор, изнесе се и на площада, където се струпаха още хора. Мъжът с мустачките продължи и там да твърди, че в Глогова били турци, но другите го затиснаха с въпроси: „Ами езикът ни какъв е? Ами песните? Ами . . . "

„Турчинът" се заплете в отговорите, макар че претендираше за ученост, съселяните му се изсмяха и той гузно „подви опашка" и си отиде.

Спомних си случая в Градешница през 1959 година. Тогава бе един на страната на истината срещу всички, сега тук бяха всички срещу един.

Не бе трудно да се обяснят причините за тази промяна, за това настроение. Освен всичко друго, което бе станало в Глогова през последните петнадесет години — подобрен поминък, благоустройство и пр., сред хората бе проникнала и широка просвета. Двадесет и пет учители вече се грижеха за възпитанието на децата, почти всички осмокласници продължаваха да учат в по-горни училища.

Светнало бе и в душите на възрастните.

Така бе и в Галата, и в Кирчево.

В Чакаларово

Никой не беше ме канил, но отидох.

Пък най-сетне да видя и това село.

Колчем стъпех в долината под Гюмюрджински

Карлък, чувах името му: Чакаларово тъй, Чакаларово иначе... И все се заричах: ида ли в Кирково, ще прескоча и до Чакаларово — какво са още десет километра? И все се случваше нещо да ми препречи пътя — или превоз няма да има, или срокът на откритияи ми лист ще е свършил. Или просто ще се заплетем в приказки със стари приятели и броените дни пак се стопили... И Чакаларово пак оставаше за следващата командировка . . .

Съжалявах.

Спомням си как веднъж един познат в Кърджали се опита да ме успокои: „Не се ядосвай, не си загубил много. Чакаларово си е Чакаларово. Каквото е било преди двайсет-трийсет години, това горе-долу си е и сега. Чакаларовци бягат от новото..."

Не можех да му възразя, нито да се съглася — не бях виждал Чакаларово.

— — - -

Първото ми запознанство с Чакаларово стана по пътя. При тръгването от Кирково през прозорчето на жигулата надникна запъхтяна светлоока девойка:

— Може ли и аз да се прибера с вас до горе?

— Може, защо да не може.

— Ох, трудно е с това пътуване — пое си дъх девойката, — а няма как. Ученичка съм тука, във вечерния курс на гимназията, пък съм и библиотекарка в село, та понякога по два пъти на ден се налага да идвам. То веднъж да ни излезе номерът за колата . . .

И се подхвана един автомобилен разговор, да речеш, че майките с бензин са ни захранвали. Не бих споменавал за този разговор, ако чакаларовската библиотекарка не беше намесила в него и баща си:

— Той най-много припира за колата. Ама ще попитате, защо? Защото го яде съвестта. Сега да съм свършила вече гимназия, ако не беше неговият инат. Плаках, молиха го и учителите да ме прати в по-голямо от нашенското училище, но като рече: „не!" и „не!"... Тъй обърка и брат ми. Сетне разбра, че е сгрешил, и сам започна да дава зор да продължим

да учим. Записахме се и двамата с брат ми във вечерното. Той вижда, че не е леко да се работи, учи и пътува, затова е решил поне с превоз да ни улесни. „Вие — вика — само си гледайте добре учението, от мене колата ще я имате."

Щом е дошла работата дотам, бащите с автомобили да насърчават дъщерите и синовете си да учат, Чакаларово не ще да е същото, каквото е било преди двайсет-трийсет години. Но все пак „око да види" — тъй и тъй вървим към него.

Не знам защо си бях представял това крайно, с малко страшно име село, дръпнато по баири и камънаци, попиляно и настръхнало. А ето какво било!

Има и баири, и камънаци, но те са оттатък, а самото Чакаларово се е излегнало върху едно ниско, загладено хълмче — къща до къща. И кажи-речи все нови, все по план строени, с ясно очертани дворове и улици. А главната, която цепи селото от долния до горния край? А-ха да я пиша булевард. Ония ми ти луминисцентни лампи като са опнали шии, да речеш, че в Пловдив се намираш.

Пред съвета са се събрали доста хора. Завъртам се и аз край тях. За моя изненада и те за коли приказват.

— А бе за нашите пътища най-сигурен си е москвичът. И по равно, и по стръмно, където го дръпнеш, върви.

— Вярно е, танк е московецът — обажда се друг глас, — ама по скорост не може да се мери с жигулата. Оса е жигулата, оса . . .

Сега разбирам повода — отсреща до оградата е спрял чисто новичък, лъснат до огледален блясък москвич. Стопанинът му — млад момък, се суети около него, затяга уж винтовете, а всъщност чисти прашинки.

Хората, до които съм се приближил, продължават да коментират качествата на различните марки автомобили. Явно е, че бензиновата „зараза" дълбоко е проникнала и тука.

— Има ли и други частни коли в селото? — питам, колкото да се намеря на дума.

— Има, как да няма! — отговаря сух, жилест чакаларовец и намества ватенката си върху раменете. — И колко още са готови да купят! Да ги пуснат на свободна продажба, да знаеш, за един месец наймалко в петнадесет двора ще боботнат коли.

— Времена! — философствува нисичък, препасан с бял пояс старец. — На нашите младини салтанатът бе муле да имаш, да го погиздиш с гем и пиринчени зенгии, да го научиш рехван да върви. Сега очите на всички са впънати в тоя шейтанлък, малко и голямо за коли приказва.

— Добре де, но с приказки кола не се купува. Откъде толкова пари?

— Тютюнът, другарче, тютюнът, той при нас оправи тотото. Тая горчива билка много сме я кълнали, много зной пие, ала дойде време да я благославяме. По пет лева на кило дава държавата! Пари са това . . .

— А като направиха ТКЗС-то, рекохме, ще умрем от глад — продължава старецът с белия пояс. — Уплашен народ, другарче! Пък сега викаме, да беха го сторили преди петдесе години, та и ние, старите, да бехме се порадвали повече на хубавко.

— Ти знаеш ли, оттука в Гюмюрджина и Ксанти се е ходило за работа — отваря уста и друг старец. — Верно, донесехме оттам по некоа лира, ама как? На 24 часа имаш право два часа да дремнеш. През останалото време чорбаджията седи до тебе и види ли, че малко се отпуснеш, бутне те с тоягата: „Хайде! Ако ще работиш, работи, ако не, върви си! На капията други чакат . . . "

Един по един младоците се изтеглят по-близо до новичкия московец, старците и те лека-полека се разнасят. Оставаме сами с жилестия чакаларовец. Питам го за името:

— Тодор Борисов се казвам!

— Тодоре — викам, — види се, съвзели сте се.

И му разправям какво бях чувал за Чакаларово и чакаларовци.

— Ама така си беше — признава и той.

На устата ми е: „А сега как е?", но едно изненад-

ващо „Здравейте!“ ми пресича думата. Казва го кръглолик, набит млад мъж — не разбрах откъде дойде.

— Председателят на съвета! — представя го Тодор Борисов. — А другарят е...

— Та ние се знаем. Помните ли, когато бях на комсомолска работа в Кирково? — пита ме председателят.

Откровено казано, не си спомням. Вглеждам се в лицето — наистина тези остри, пронизващи очи са ми познати. Напъвам мозъка си още малко и името изплува:

— Вие бяхте Дичо Михайлов?

— Точно така — усмихва се доволен Дичо.

Дичо твърди, че стари познати не бивало да стоят на улицата. На първо време ще влезем в съвета, пък после щели сме да чертаем плана. Пътем ми показва голяма недовършена още сграда, на най-хубавото място в селото.

— Това ще ни е детската градина! За сто деца е предвидена. Близо сто и седемдесет хиляди лева ще струва, но си заслужава: на малчуганите ще е широко и светло... Да се отбием и в читалището — предлага председателят.

— Да се отбием.

Малко салонче с мерак подредено, с тежки завеси нагиздено, ала все пак малко.

— Преди години и толкова не трябваше. Нашите хора смятаха читалището за излишно, даже за вредно. Джамията теглеше — и стари, и млади там се трупаха. Сега ела да видиш: когато има кино или друго някакво представление, игла няма къде да пуснеш. Да има как и на тавана да се накачат. А в тази сграда ни е ритуалната зала! — обяснява Дичо и ситни напред.

Обхождам с очи залата — подът застлан с мокет, в ъглите и по стените вази с цветя. Чисто, уютно, приятно. С две думи, наистина да ти е драго да се жениш...

Ето го отсреща и училището — ново, с просторен двор. И тъкмо да споделя възхищението си, кметът казва:

— И то е тясно вече. Трябва да го надстрояваме. В района на съвета има 630 ученика, след IV клас всички идват тука.

Тъй и тъй сме нагазили в цифрите, питам Дичо колко от завършващите осми клас продължават да учат в гимназии и техникуми.

— Почти всички. През 1973 г. от 56 осмокласника 54 отидоха да учат по-нагоре. И то главно по настояване на родителите. Разбира се, благодарение и на учителите... В момента от Чакаларово има над 200 средношколци.

Оказва се, че чакаларовските ученици са така добре подготвени, че когато отидат в гимназиите и другите средни училища, обикновено получават по-високи бележки, отколкото в селото си.

— Случихме много добри учители — продължава Дичо. — В общината са около четиридесет, повечето тукашни си, местни, но и от външните не можем да се оплачем. Напротив, благославяме ги. Особено сме благодарни на директора Веселин Латев, който допринесе най-много за сближаването на чакаларовци с науката.

— А с момичетата имате ли проблеми?

— Какви проблеми? — чуди се Дичо.

— Родителите не ги ли отклоняват от училище?

— Беше то... — събеседникът махва с ръка, все едно че отпъжда нещо неприятно.

Зачетохме и председателския кабинет. Домакинът си седна на мястото, зад бюрото с двата телефона, аз се нагласих на мек стол срещу него. Вярно, позаписах това-онова в журналистическия тефтер: Чакаларово брои около 2000 жители, а заедно със съставните села Джерово, Горно Капиново, Долно Капиново, Яковица и Акча — над 3500; годишно в общината се раждат по 70—80 деца; само преди петдесетина години Чакаларово е имало 60 къщи, сега са 450; през 1956 г. районът е електрифициран; през 1959 г. е образувано кооперативното стопанство, през 1971—72 г. — водоснабдяването, през... и т. н. Всичко това можех да науча и без да идвам в

Чакаларово. Дичо и той усеща, че скоро ще ни се впънат и въпросите, и отговорите.

— Слушай — казва, — тя тъй няма да стане, ами дай да се разходим из района. — Митко, пали джипката! — нарежда на шофьора.

Джипката боботи, някъде сдрусва. Нека. Важното е, че всичко ни е пред очите, картините една след друга се менят има за какво и аз да питам, има за какво и председателят да разказва.

На два-три километра обратно по шосето за Кърджали, оттатък реката, е Джерово. Търся стара къща, но не мога да намеря. Всички са нови, ама до една.

— Това е моето родно село — обяснява Дичо. — Когато организирахме ТКЗС-то, съселяните ме замерваха с камъни, не ми даваха да се прибера у дома. „Ти ли, казва, се намери да ни лъжеш!“ Сега няма семейство без спестовна книжка, някои имат и по 20 хиляди на влог.

Училището, както и селото, е малко — с две класни стаи, но вътре блести от чистота и ред. В мъничка странична стаичка намираме директора Стайко Николов, втория учител и още неколцина джеровци. Някакъв случай ги е събрал на скромна почерпка. Напомнят ми за моите учителски години, когато изяждането на една кокошка или на една телешка плешка бе събитие. Скучно е в малките селца. Но ако съм сега на мястото на Стайко и другия му колега, ни наймалко не бих скучал. Бих „човъркал“ старците и бабите ден и нощ. Външен човек едва ли ще има толкова време да заседне в Джерово и да го проучи, а местен ще може между другото да го стори.

И в Долно Капиново спирката ни е в училището. Там стигнахме по тъмно. На председателя му прави впечатление, че крушката пред училището не свети.

— Защо? — пита той учителката.

— Изгоряла е — отговаря тя.

— А защо не вземете повече крушки, за да имате запас? — сърди се Дичо. — Тая сграда винаги трябва да свети!

И прав е. Училището и денем, и нощем трябва да свети. И в прекия, и в преносния смисъл.

Ето ни в една от заставите. Израсъл съм на границата, но за пръв път влизам в застава. Тази дума в детството ми е създавала много страх и не без основание. Чуеше ли се в село, че някого са повикали в заставата, това означаваше или строшени кокали, или окървавена глава, или най-малкото ангария. А някои въобще не се връщаха оттам. „Избяга оттатък“ — каже фелдфебелът, а след време лисици изровят изчезналия от някои близка яма.

А сега аз съм гост. Влизам с чувство за някакъв друг свят. Всеки по-силен вик ме стряска, да не говоря за пиюканията на сигналните апарати. Граничарите, изглежда, са свикнали с тях, но за мене са кошмар.

Сигналната уредба пак пропищява. „Кой?“ — пита дежурният и отговаря на погледа на командира: „Наши са. Обаждат се от портала.“

Тези „наши“ се оказват селяни от близкото село. Идат на гости при граничарите. Свършили са си работата и сега са решили да се разтъпчат, да се видят с другарите от заставата. И влизат при тях като при свои, като у дома си. За местното население телената мрежа не е преграда, за други е предназначена тя. И все пак не толкова мрежата спира душманите, колкото хубавата дружба.

Още една приятна изненада. Един от членовете на командния състав в заставата е също от местното население. Левент момък, с източени като на киноартист мустачки, разпъва акордеона, гласът му звънти в притъжната родопска мелодия. Това е той. Знам, че и на други застави в Родопите има командири из средите на помохамеданчените българи, и все пак го изживявам. Защото на нас, потомците на „изверените“ българи в миналото, от всичко най-много ни е липсвало доверие. Понякога повече дори от хляба.

Председателят на съвета Дичо Михайлов, който два дни бе непрекъснато с мене, най-сетне ме пуска в „отпуска“. Сам си определям вече маршрутите из

Чакаларово. Лампите на главната още не са светнали и в сумрака отдолу се задава човек на муле. Между чаткането на копитата се дочува музика. Едва сега виждам, че ездачът с едната ръка дърпа юздите, а в другата държи голям транзистор. Дори и на улицата вече „не може“ без радио. А преди трийсет години само Салих ходжа в Чакаларово е имал радиоапарат.

„Страшен беше тоя ходжа — припомням си думите на бай Райчо Вълев, — той бе от най-богатите в село. Имаше и дюкян, и кръчма, и кафене. Като гледахме как пълни на мулето зобилницата с царевица, на нас слюнките ни течаха, ала за това Салих ходжа пет пари не даваше. Играеше карти, пиеше ракия и отгоре на това ходжалък правеше...“

Дойде време да се разделям и с Чакаларово, макар и да не ми се тръгваше. Но трябва. Дано само на връщане да срещна оня познат, който ми беше казал, че Чакаларово си е Чакаларово и... че чакаларовци бягали от новото. Сега пък аз на него да кажа: Чакаларово не е онова, което е било преди двайсет-трийсет години, нито пък преди пет... Ако не ми вярваш, иди да го видиш!

Забърдо

За първи път го видях в късна вечер. По-право видях само няколко светлинки, разхвърляни нейде високо над малката шепнеща рекичка. Другото нощта бе скрила.

Сега пак идех в Забърдо вечер.

— Все така се случва, нищо не мога да видя — оплаквах се на слизане от автобуса на един около петдесетгодишен бабаджанест забърдовчанин, с когото бяхме се запознали по пътя.

— Недей да ти се укаче — тупна ме той приятелски по рамото. — Утре ще гледаш, колкото искаш. Ела сега в ресторанта да пием по едно за „Добре дошел“!

— Ама нали вече пихме?
— Кога? — ококори очи той.
— Още като минахме Хвойна.

И му припомних как друг един забърдовчанин се качи в автобуса някъде към Хвойна, каза на всички пътници „Ха добре дошли!“ и пусна бутилка със сливовица да се „разходи“ по седалките.

— То онова си беше отделно. Сига от мене ще пием по едно!

Нейса, „светнахме“ по едно, ала и с него се не свърши „Добре дошлото“. От съседната маса някой извика:

— А бре, защо са делите като кози от овце, че елате при нас!

— Ага ни викат, защо да не идем? — рече моят познат и затътра стола след себе си. — Те са всички хубави хора.

Че са хубави хора — и Теофил Хаджиев, млад инженер-лесовъд, и брат му Йосиф, стажант медик, и бай Тошо Черпоков, баш ловджията на селото, и счетоводителят Живко, и Хари, — по това не можеше да се спори. Но мен ми дойде множко „Добре дошлото“. Бюфетчикът Балабосов вече за трети или четвърти път зареждаше петдесетачките, в това число и моята чаша. Въпреки настойчивите ми молби за снизхождение, компанията беше неумолима: да съм запомнел кога съм идвал в Забърдо. Забърдо имало хиляда и триста жители, поне хиляда от тях били готови да кажат „Добре дошъл“ на всеки добронамерен гостенин. И не само в ресторанта . . .

По едно време трябва доста да съм променил цвета на лицето, за да поеме защитата ми бъдещият лекар Йосиф Хаджиев:

— Щом не върви на човека, не бива да го силим!

— Ама да не каже сетне, че забърдовци са стиснати — предупреди бай Тошо.

— Ракия, ако не може да пие, песни сигурно може да слуша — разреши спора Теофил. — Започвайте!

Бай Тошо, който дотогава бе разказвал снишен над масата някакви ловджийски истории, дигна бавно глава, облегна се на стола и кротичко, с достойнство поведе:

Момне ле, мари хубава,
оти ти плачат очинки...

Премрежиха очи и другите, сляха се десет гласа в един. Люшна се песента в тихата родопска нощ. Отсреща я причака звеноводът Борис Алимоллов, подхвана я с кадифения си баритон и с още по-голяма сила я попъди в нощта.

До чашите с ракия вече никой не се докосна.

Забърдо заспиваше с песен!

————

Ако човек рече да погледне от площада най-горната къща на Забърдо, шапката може и да не му падне, но врата си доста ще извие. Имаш чувството, че къщите, които са се сраснали със стръмните каменни ридове, не са една до друга, а една над друга. Забърдовци сякаш са се надпреварвали кой по-нависоко да е, кой да е по-близо до върховете...

— Казват, че нашето село приличало на Търново — рече един старец, който бе излязъл на припек, помамен от есенното слънце. — Не знам, не съм ходил там, но ако наистина Търново е като Забърдо, хубав град ще е.

Дали не съм могъл да скрия усмивката си, или пък старецът се усети, че е попресилил, та побърза да ме пресече:

— Че какво му е лошото на Забърдо? Вода ли нямаме като земзем, картофи ли се не раждат като кукуди (юмруци). За нашия въздух министри плачат. И най-важното — имаме спокойствие, аратлик. Ти в София ага са наспиш като мене на рехат, ела ми са похвали!

Вярвах му. Той имаше спокойствието. Та иначе би ли наброил близо деветдесет години? Може би го

имаха и други забърдовци на неговата възраст. Но не и младите!

Тая сутрин Забърдо се събуди с тревога.

— Хванаха ли я? — питаше някой пред дома на Хаджиеви, където бях спал през нощта.

— И в горната махала не са могли да я хванат — додаде друг.

— По всички канали трябваше да я търсят! — съветваше трети.

Тръгнах озадачен към съвета. На стотина крачки друга група забърдовци оживено приказваха на същата тема. Отдолу се зададе учителят Пламен Делчев.

— Казвай, даскале, новини от снощи. Не видяхте ли нищо? — присрещна го групата.

— Не разбрахте ли? Хванахме я у Радослав.

— Истина ли бе, даскале? Хайде, хаирлия да е...

Тревогата премина в радост.

Предишната вечер към единайсет часа в Забърдо за първи път бяха приели телевизионна програма. Отсега нататък не само прочутите забърдовски халища щяха да разнасят славата на своите майстори по света, но и светът щеше да идва при тях.

— — — — —

През последните години забърдовци твърде често бяха преживявали подобни „тревоги" — електрифициране на селото, радиофициране, построяване на модерна читалищна сграда с широкоекранно кино, откриване на автобусна линия и т. н.

— Та шега ли е сутрин да тръгнеш от Забърдо, цял ден да стържеш паважа по Пловдив и вечерта пак да си спиш в дома ти? На времето само за път до Пловдив губехме по два дни — разказваше И. Ишпеков. — Вярно, сега са повечко кахърите: хубава къща да си сградиш, да я обзаведеш, както трябва, децата да изучиш. Ами и това е трябвало. Защо ти е спокойствие, щом ще живееш като добитък. След Девети аз отведох първите ученици от Забърдо в пансиона в Пловдив. Спомняш ли си, Тютюнев, ка-

къв зор беше, докато ви отведа? — обърна се той към Владимир Тютюнев, набит, червендалест момък.

— Как да не си спомням? Такива неща забравят ли се? Добре, че не избягах.

Забърдо през 1966 година имаше над 50 младежи и девойки със средно образование, 12 висшисти и още толкова студенти. Вече са общо над 150. Всички деца, завършили осми клас през тази година, продължаваха да учат.

Чудно ли е тогава, че сред наследниците на някогашното старо село новото най-лесно си пробиваше път!...

— — — — —

Тъй поне твърдеше Чавдар Илиев, който бе описал всичко, каквото се знае и помни за Забърдо. Според неговите изследвания прадедите на днешните забърдовци са обитавали местността Старо село — на няколко километра от Еркюприя.

Кое ги е накарало да изоставят домовете си там и да впнат гръб в тая каменна клисура? И на тоя въпрос Чавдар се бе постарал да намери отговор: надеждата да избягнат насилието на нашествениците. Но че и тук на волните планинци не се разминала срещата с ятагана, личи от наименованията на някои местности — Челевещница, Кокалица, Арапино и други, — безмълвни свидетели на ония страшни времена. Останалите живи забърдовци, както другаде в Родопите, приели исляма, ала до най-важното — езика, песните и голяма част от обичаите — не допуснали чуждото.

Седим с Чавдар Илиев в лекарския кабинет на медицинската служба. Аз разгръщам няколкостотинте страници, в които забърдовският историк е побрал част от миналото на родното си село, а той се занимава с пряката си работа — посреща и изпраща пациенти. Болните не са кой знае колко, забърдовци по начало са яки, здрави хора, но все пак от време на време се почуква на вратата.

— Влез! — четвърти или пети път от сутринта подканя Чавдар.

В кабинета влиза по чорапи слабичко държеливо старче.

— Кажи, Афуз? — посрещна го усмихнат Чавдар.

— Да ми напишеш пак рецепта, докторе, че жената свърши лекарствата.

След като го отпраща, Чавдар обяснява все тъй усмихнат...

— Това е имамът на селото, но и неговата клиентела олекна. От младите вече никой не стъпва в джамията. Само няколко старци му правят компания.

— Как разделихте с имама сферите на влияние?— питам на свой ред.

— А, с него лесно се оправих. Той не е от тия, дето се опъват. Отначало и той започна да лекува сам жена си с диви и муски, но щом разбра, че хуканията и завързулките не помагат, повика мене. И оттогава лоша дума против медицината не се е чуло да каже. Виж, голям зор видях с Пашмаклийката.

До преди петнайсет години баба Пашмаклийка е била и „лекарката", и „акушерката" в Забърдо. Разболее ли се човек, нея викат. Зарежда ли жена — пак нея. И никой не правел сметка колко хора без време е пратила в гроба, колко деца е загробила. Случи ли се някой да оздравее, без да има ни наймалка заслуга за това, Пашмаклийка се нафудувала: „Видяхте ли?"; умре ли, тегляла му резолюцията: „Тъй му е било писано!", и толкоз.

— През 1950 година, тъкмо се бях върнал от фелдшерското училище — продължи Чавдар, — и някой дойде, та ме викна: „Бързо докторе, Доганов върви". Отидох в дома на болния и какво да видя? Заразен от тетанус, човекът се е вдървил, а над него се надвесила Пашмаклийка, фъфле нещо, хука, плюе. Наредих веднага да съобщят за линейка, а на самозваната „лечигелка" викам да се отстрани, за да сложа инжекция на болния. Тя обаче не мръдна, продължи да фъфле и само ми махна с ръка. С думи речено: „Бягай ти". Все пак аз си свърших работа-

та и докато чаках да дойде линейката, дръпнах я в друга стая и я питам на шега:

— Кажи сега ти какво му е?

А тя сериозно отговаря:

— Урадисал е!

— Наемаш ли се да го излекуваш?

— Ще го излековам, защо да го не излековам? Ще му събера сущие (смет) и ще му мине като на куче — още по-сериозно отвръща Пашмаклийка.

— Ами ако умре?

— Ако умре, аллах да му харисва греховете.

Линейката дошла навреме, та не станало нужда „аллах да харисва греховете" на Доганов, но баба Пашмаклийка още дълго време не искала да се признае за победена.

— Трудно беше, че се намираха хора, които й вярваха.

— А сега?

— Сега кой ти вярва на такива измишльотини — завърши Чавдар. — На гнило въже забърдовец вече се не връзва . . .

Паспал

Да си кажа направо: това надвесено над Арда селце, на 4—5 километра от Стоянов мост, нито бях виждал, нито чувал.

Впрочем, може и да съм го виждал, но ей оттам... отсреща, когато съм препускал по асфалта от Смолян за Кърджали или обратно. Твърде възможно е през погледа ми да са преминали и скупчените върху каменистия припек паспалски къщи. Може и да съм отронил „и там хора живеят" и . . . толкоз!

Какво друго можеш да кажеш за село, което гледаш от разстояние? Името му не си чувал, та радостите и болките ли му да усетиш!

И сега нямаше да знам, че го има, ако не бяхме сбъркали пътя.

За Стояново бяхме тръгнали, а се озовахме в Паспал.

— Паспал ли? — сепнах се, когато стигнах до самите му къщи.

— Паспал, я! — отсече нисичък, шейсет-шейсет и пет годишен човек, който сякаш от камъните изникна.

— А Стояново?

— Подминали сте го. — И протегна ръка в посоката, от която идех.

— Ей го къде е Стояново! Малко след разклона за Баните, трябвало е да свиете вдясно.

Изскочи отнякъде и друг паспалчанин, само че по-млад и плещест.

— Омаров! — представи се той и влепи ръцете за „Добре дошли!“

После стеснително попита:

— Като по каква работа насам?

— Сбъркали са пътя хората — отговори вместо нас съселянинът му.

— То добре, че има и сбъркване — засмя се Омаров, — иначе кой ще се накани да дойде в Паспал.

Гостоприемно предизвикателство ли беше това или тънък укор? Само към нас ли бяха отправени тия думи или и към други? Все едно! Важното е, че ние се усетихме без сили да завъртим обратно.

Тъй и тъй сме попаднали в Паспал — смотолевих гузно, — поне да го разгледаме за няколко минути.

И закрачихме подир домакините по стръмни, изстъргани от пороищата улички...

— — — — —

Минутите станаха часове, часовете — дни, а ние все още бяхме в Паспал.

Не ни се тръгваше. Поне на мене. Имах чувството, че тези добродушни, сърдечни хора, расли върху камъка, отдавна, отдавна познавам. Близки ми бяха и Коста, и Омаров, и Борката, и Деян, и Митко... Радвах се заедно с тях, че от шейсетина къщи — тол-

кова е Паспал — вече са излезли 25 средчисти и висшисти, че всички завършващи осми клас продължават да учат, че младите изцяло са преодолели религиозните заблуди.

— Та ние и със старите нямаме големи проблеми — продължаваше Коста Павлов, директор на училището, — осемдесет на сто и от тях си възстановиха родните, българските имена.

И изведнъж се сетих, че в това село не видях ни черква, ни джамия.

— Няма! И никому не трябва! — каза Павлов. — Каквото ни беше необходимо, сторихме си го!

И пак се върнахме към историята на училището.

Още от времето паспалци си имали училище, само че сградата му била паянтова, неудобна. Държавата сигурно щяла да построи нова, но трябвало да се чака. А паспалци нямали търпение. И една вечер през 1963 г. решили „да видят сметката" на старата постройка. Бутнали я на бърза ръка, а сутринта пратили хора в Бели извор да кажат в съвета, „нощес буря съборила училището".

Ала в общината им отговорили.

— За ново училище засега няма предвидени пари в бюджета.

— Щом няма пари, дайте ни разрешение за строеж! — настояли паспалци. — Ние сами ще се оправим.

— Да, но как ще изкарате материалите до горе? Шосе няма.

— Всеки от нас къща е изнесъл на тоя пазлак, та цяло село едно училище ли да не изнесе — рекли паспалци и в точния смисъл на думата подложили гръб.

Мъжете и жените, натоварени с керемиди, дограма и други материали от Стоянов мост, всеки ден пъшкали нагоре към селото. Децата — също. Сутрин и вечер — кое когато могло и колкото могло — пълнили торбичките си с пясък от Арда.

Някакво въодушевление било обхванало и малки, и големи. И едва когато ударил първият звънец в

новата двуетажна слънчева сграда, паспалци отдъхнали.

Слушах, за кой ли път, тази история и се питах: къде са корените на всичко това? И сам си отговарях: в сърцата! Само сърцето на родолюбеца може да даде толкова сила!

„Хора станахме"

Любен Бойков, с когото бяхме служили заедно, все ми пишеше:

„Ела ми на гости!"

Далечко бе пустото Бориково— чак до самата граница. Но един ден през февруари 1958 г. се накаиих.

Крачех край пенливия поток на Арда и си спомнях войнишките дни. Не беше минал и месец, откак бяхме облекли войнишките дрехи. Ние, родопчаните, които бяхме най-многобройната група в поделението, бързо се опознахме. Една вечер — току-що се бях опънал на леглото след изморителните дневни занятия — при мен дойде набит момък, с хубаво кръгло лице и гъста черна коса.

— Земляк — обърна се той към мен, — имам писмо от горе. Най-новото е, че в Могилица се образува ТКЗС и старият пита дали да се запише в него.

— Какво ще му отговориш?

— Пратих вече отговор — да се запише! Какво ще му мислим много, имаме 7—8 декара имот и досега от фукарлък не сме се отървали... Хайде, хаирлия да е! Уволня ли се и мен ме търси в стопанството — тупна ме по рамото момъкът и изскочи от палатката.

Това беше през 1950 г. Много мина оттогава.

Унесен в мисли, неусетно стигнах в Бориково — малка, спретната махала, разположена по двата бряга на рекичката. Повечето от къщите бяха нови, двуетажни, с бели перденца на прозорците. Старец с

увиснали мустаци се припичаше на топлото слънце и кротко пушеше цигара.

— Мижо, коя е къщата на Любен Бойков?

— Ей тая новата отсреща, с долепената плевня до нея.

Още при първото почукване на вратата се показа възрастна жена с ръце, сложени под менделя. По кръглото ѝ лице познах, че това ще да е майката на Любен.

— Тука ли е синът? Другари сме от войниклъка, та рекох да го видя — побързах да ѝ се представя.

— То го няма, на работа е, ала ти влези, влези да видиш барем къде живее — настойчиво ме покани старата жена.

По пътя всичко бях премислил за Любен, но че няма да го видя — за такова разочарование не бях се подготвил. Жената продължи да настоява да вляза и аз я последвах.

— Тесничко ни е, няма къде другаде да кладем (сложим) житото — извинително посочи струпаните в коридора чували, когато се качвахме по стълбата. — Ланското още не сме свършили, и тази година пак взехме от стопанството над хиледа кила брашно и жито отделно. Трябва да градиме хамбар, ала мъжете все не могат да смогнат.

Влязохме в светла, приветлива стая, където млада жена шиеше нещо на ръчна шевна машина. Смути се и пъргаво рипна.

— Вай, майко, защо не въведе гостенина в другата стая, виж тука какво е разхвърляно!

Напразно се стесняваше младата жена (после разбрах, че тя е булката на Любен). Стаята бе грижливо и с вкус подредена, чиста — по всичко личеше, че тук шета оперена домовница. Новият радиоапарат бе покрит с бяла като сняг дантелена покривка, а над него бе окачено малко портретче на Димитров. На широките прозорци висяха трогателно нагънати нежни завеси. През стъклата на бюфета се виждаха чаши и порцеланови чинии.

Майката на Любен едно след друго слагаше дърва в голямата кухненска печка и непрекъснато приказваше:

— Много ни е хубав нам синът. Лоши работи у него нема. Още на втория ден, щом се уволни, отиде в стопанството да помага. Не можахме с баща му да го кандардисаме ден да си почине. „Когато остарея, вика, тогава ще почивам". Четири години беше бригадир, сега пък работи в кооперативната дъскорезница. Всичко му иде отръки.

На двора някой изтрополя и тя повиши глас:

— Чуй го, и баща му си дойде, докара дърва. Остарял е, ала му се не седи на едно място.

В стаята влезе висок, слаб мъж, леко брадясал. От загорялото му, набръчкано лице личеше, че не само годините му са доста, а и теглилата, които е прекарал, не са били малко.

Той протегна суха, жилеста ръка и мека усмивка се разля по лицето му:

— Ха добре си дошъл!

После седна на кревата срещу мене, запали цигара, разпита ме откъде съм, що съм и подхвана:

— Нам гости все са ни били драги, ала право да си кажем, напред, когато дойдеше чужд човек, срам ни беше. Нямаше къде да влезе. Дето сега ни е плевнята, там живеехме. И тогава, синко, работехме от сега повече, но нищо не излизаше на мегдан. Нашият род от край време със зор е преживявал. Баща ми своя къща не е имал и аз съм се родил под чужда стряха. Дете бях още, когато старият умря и на моите плещи останаха да чакат трима братя и две сестри. Единият брат беше сакат и на гръб съм го носил. От сиромашия се принудихме да избягаме в Гърция, ала и там не намерихме по-хубаво и след две години пак се върнахме в Бориково.

— Хо пък ти за какво си намерил да разправяш на човека. То вейке е минало. Думайте нещо друго. . . за сегашното — смъмри го жена му.

— Да му кажем бе, то не е грях. Той е млад, да знае какво е било едно време! — прекъсна я той и отново се обърна към мене:

— Нейсе, ожених се, пет деца се народиха и всички искат да ядат. Деца — те не знаят „няма“, викат „дай“ ... Какъв ли занаят не опитах — и овчарлък правих, и горски работник бях, и аргатин, но от нищо хаир не видях. Жената и тя цял ден обръщаше мотиката по чужди ниви за паница брашно. И двамата работехме като добитък, а все бяхме гладни и голи. Едничко халище имахме— то беше и постелката, и завивката. Две години аргатувах и у Колю Дреев в Арда. Две години му работих и все мислех, че имам да вземам пари. А когато накрая направихме сметка, той мене изкара борчлия и дойде, та ни взема едничката крава. Всички плакахме тогаз — и децата, и жената, и аз ... Та такива тегла, синко ... То край нямат. Ами добре, че всичко е минало.

— А сега как прекарвате?

— Какво да ти кажа, самичък го видиш. Сега е друго. И пари си имаме, и всичко. Само тази година сме внесли в пощата 10 хиледарки. В жито сме затрупани. На всичко отгоре на нас с бабата и пенсия ни дават ... С две думи казано, хора станахме, синко, хора ...

Родина

И на друго място стана дума: колко българи мохамедани от Освобождението до Девети септември 1944 година се бяха изселили в Турция, никой не им бе правил сметка. Какво са намерили там, как са преживявали — те си знаят. Но някои от тези, които бяха останали в България, продължаваха да им завиждат. „Ах, да мога само за малко да надникна към тая земя!“ — чувах да казват стари хора, които никога не бяха ходили в Турция.

Дойде и това време.

През последните години се създаде възможност кой където иска да ходи — време и желание да имаш. Разбира се, и пари бяха необходими, но те за нашенци вече не бяха проблем. Работеха хората —

имаха. Пък и „Балкантурист" непрекъснато уреждаше екскурзии до Турция. Ако не ти харесва с група, върви самичък — стига да ти дадат виза от посолството.

Може би у някои местни чиновници имаше още съмнение — да не би някой да остане там, та да се чудят после какво да правят децата му. Но в по-висшите органи и особено в окръжните комитети на партията, където всъщност се решаваха тези въпроси, бяха категорични: „Пущайте ги! Нека се разходят хората, нека разгледат..."

И ходеха. Ходеха и се връщаха.

През 1969 или 1970 година — не си спомням точно, — след едномесечно престояване в Турция, в село Плетена, Благоевградско, се бе завърнал човек, който преди това все намирал кусури. И въпреки неговите злословия властта бе го пуснала да отиде да се види с роднините си.

Естествено бе любопитството на съселяните му да разберат какво е видял „оттатък", още повече че много от тях също имаха роднини и близки там.

— Дано аллах да ми прости греха — молил се беше пред съседите си. — Не съм знаел какво приказвам. Сега разбрах какво имаме тука. Та ние сме били живи в рая. Да идете там, да видите на какво положение са нашите хора! Нито храната им храна, нито къщите им къщи, нито водата им вода. С тор се отопляват, за другото по-нататък сами се сещайте! Нас тука ни молят за работа, дето се вика, зорлен пари ни тикат в ръцете, а там грош, за да спечелиш, триж трябва да полюбиш ръката на бея. Има и богати — по един-двамина в село, — ала повечето са тамошни си, турци...

— Тоя човек — разказваха после в общинския комитет на партията, — без никой да го кара, стана един от най-запалените агитатори на народната власт.

Идеха гости и оттам, от Турция. На всеки му се ще да види мястото, дето се е родил. Някои пристигаха с разхлопани „Опели" и „Мерцедеси", с лъстиботинени костюми, натруфени по ръцете със златни

пръстени. Явно бе, че искаха да смаят роднините си. „Вижте какъв живот живееме ние там!“ Но на нашите вече не правеха впечатление подобни дрънкулки. Те си имаха вече неща, които изселниците не бяха и сънували. Попъчеха се някой ден гостите, попереха се, че та си признаеха: „Колата е на вересия купена, костюмът и той е на вехто купен, за да дойдем дотука, трябваше пари назаем да вземем ...“

Разбира се, имаше и гости с „изкривени“ души — нарочно изпратени, но те бяха малко и тях нашенци бързо разпознавахa.

Повечето обаче идеха тъй, както бяха отишли — простички, скромнички, зле облечени, измъчени. В тях нямаше зла умисъл, идеха, за да видят още веднъж онова, което се нарича Родина.

Тая дума леля Фатме никога не бе изричала, не я казваше и сега. Тя просто пиеше с очи бърчинките и градинките, дърветата и „каменето“, за които бе дошла чак от Анадола. Но може ли сърце да се насити за три месеца на това, за което е плакало четиридесет години? Цели четиридесет години бяха изминали, откак леля Фатме бе излязла от Родопите. Мома е била, хубава, стройна мома, когато съдбата я отвлякла в чуждата земя, а сега се връщаше прекършена старица.

Това ли е нейното селце, което тя остави някога край извора на Арда? Не, не може да бъде! Дори и плевни вече няма със сламени покриви. Почти всички къщи са нови, двукатни и трикатни. А как са подредени? Променили са се и хората, станали са някак по-сербез. Само приказките и песните им са същите — мелодични, залюлени, както си ги помни от преди четиридесет години.

— За нашенска дума и тукашна водица най ми е било болно — казваше гостенката и пак подлагаше съсухрената си длан под шуртящия чучур.

Но ето че идва краят на тоя сбъднат сън. Срокът на визата бе свършил и леля Фатме може би за сетен път се разделяше с тая каматна планина. Очите ѝ се къпеха в сълзи. Плачеха и роднините, които са се събрали да я изпратят. Тежки подаръци

се трупаха — кичени халища, одеяла, сервизи, електрически прибори. Купчината растеше, леля Фатме смирено благодареше. Тя не отказваше нищо. „Оттатък“ имаше снахи и дъщери, които на всичко това от сърце щяха да се радват.

Най-сетне гостенката уморено махна с ръка:

— Стига толкова, люде! Вие давахте, каквото давахте. Сега аз ще си взема, каквото ми трябва.

И прегърбената старческа снажка припряно се пусна в градинката пред къщата, загреба шепа рохкава пръст, завърза я в кенарена кърпица и с прилушен, треперещ глас добави:

— Тази земя ме е родила, тя искам да ми затвори очите...

ТЕ НЕ ДОЧАКАХА ИЗГРЕВА

От Мустафа е останала една-единствена снимка. Копие от нея, формат пощенска картичка, първо видях в Разложкия музей „Никола Парапунов". Уредникът я извади от чекмеджето на бюрото си, подпря я внимателно на шишето за вода и рече:

— Виж, поглед!

Срещнах две големи, леко изпъкнали очи, очи, които не познават страха.

На следващия ден седяхме пред кафенето в Якоруда с 65-годишния Алия Кьоров, куц, но иначе як балканджия. Щом стана дума за Мустафа, и той подхвана:

— Далече виждаше амуджелията... Бързо отбираше той кое е право и кое — криво. Голям е нашият кьоровски род и всички се мислим за оперени, ала от Мустафа и стари, и млади земахме акъл. Пък и не само ние... От всички ни той пръв найде пътя... Затуй го и затриха душманите...

Очите на стареца се рейнаха насреща към гордо настръхналата Рила. Почаках да чуя какво ще каже по-нататък, но вместо устата му да се отворят, по изпеченото му лице плъзнаха едри, бистри капки.

Тъй го оставих — загледан в планината.

Това, което той не смогна да каже, довършиха го други.

— — — — —

...Една привечер в началото на септември 1943 година шестима якорудчани отведнъж се обърнали към Рила. Родопа, в чийто скути лежи по-голяма част от Якоруда, също не би отказала закрилата си над тези непокорни глави. Но не било време за сестрински кавги...

Двама от „неблагонадеждните“ вече попаднали в ръцете на полицията. Явно било, че ще последват и други арести. А започне ли да се разплита „чорапът“, страшно ще стане.. Кажи-речи цяла Якоруда била „неблагонадеждна“ с изключение на няколко чорбаджии.

Решението било кратко: шестима от най-дейните членове на организацията, за които със сигурност се знаело, че няма да бъдат подминати от полицейските хрътки, незабавно да преминат в нелегалност.

— Стягайте цървулите и до довечера да ви няма...

Шестимата не дочакали да им повторят, нито питали — накъде. Грабнали кой каквото има под ръка — малко било оръжието: един стар „наган“ и още два пистолета, една бомба-бухалка и една гръцка карабина. Измъкнали се от селото, преди да настъпи полицейският час. В ръцете на полицията останали само имената на шестимата, които отдавна вече се числели в полицейските черни списъци: Георги Боков, Иван Щерянов, Борис Попов, Спас Тантилов, Борис Пендев и Стоил Коцев.

Повече от петнадесет дена групата чакала връзка с разложкия партизански отряд „Яне Сандански“, към който трябвало да се присъедини. Всяка нощ младите партизани бродели по южните склонове на Рила с надежда да срещнат другари. Връзката обаче се бавела — отрядът бил някъде из Неврокопско на акция.

А раниците отдавна били олекнали.

— Е, другари, казвайте какво да правим!

— Да се завъртим към овчарските колиби — предложил Борис Попов.

Едва ли ще се намери якорудчанин, който да откаже на партизаните парче хляб, но все пак не бива да се рискува при случайни хора. Много имена се изредили.

— А защо не отидем при Мустафа Кьоров в Букевица?

Всички добре познавали Мустафа. Честен човек е. Приеме ли да свърши някоя работа, ще я свърши както трябва. Ще се съгласи ли да им помогне? Може

Карамфил Стойков — шлосер от Ремонтно-механичния завод в Батанци

Девин — част от площада с новия хотел

партак Лещаров от Костандово — герой на социалистическия уд, един от прославените строители на каскада Белмекен— стримо ►

Море сред планината (Язовир Доспат)

В трикотажния цех в гр. Неделино

Добре дошли — с хляб и сол

Дядо Лилко Кънев, с. Бартутин ▶

Гр. Доспат

и направо да откаже — серт човек е. Но поне няма да ги издаде. В това и шестимата били убедени.

Букевица е обширна хълмиста местност, изпъстрена с малки нивички. Единият ѝ край опира почти в подножието на връх Сухата вапа, а другият ѝ стига чак до извора на Чесна, която забързана шумоли към Якоруда. Нейде по средата, на заоблена височинка, стърчи кьоровската къшла.

Недалеч от къшлата, до самата гора, облечен в груби шаячни дрехи момък, стоял подпрян на тоягата си. Заслушан как сладко хрупкат овцете, замислен в нещо свое. Едно съвсем неочаквано „здрасти" прекъснало мислите му. Пред момъка застанали неколцина брадясали мъже. Единият от тях, с преметната през рамо карабина, го заговорил:

— Къде е мижо ти Мустафа, Сабри?

— Горе си е...

— Не се плаши, ние нищо лошо не правим — успокоили го партизаните. — Иди попитай мижо ти Мустафа може ли да ни продаде нещо за ядене. Ето ти пари.

След малко Сабри се върнал, накривен на една страна. Изпод мишницата му се показвал мех сирене. Изгладнелите партизани не могли да повярват на очите си.. Но той носел и нещо друго, по-скъпо от ядене и пиене.

— Да идват при мене, тъй каза мижо. От каквото имат нужда, аз съм на тяхно разположение. Моята къща за тях винаги е отворена. — Момъкът натъртил — тъй каза мижо — и върнал парите..

Партизаните скоро сами разбрали, че не само къщата, но и сърцето на Мустафа е отворено за тях. Само след няколко дни те отново били в Букевица. Шестимата насядали около сложената софра, а Мустафата все подканял:

— Яжте, яжте, не гледайте какво е.

— Ти хубаво ни храниш, Мустафа, но ако научи полицията? — подхванал Спас Тантилов.

— Зная, Спасе. Най-много живота ми да вземат.

— Точно това не бива да става. Нали и ние затуй сме хванали бърчините, за да живеят хората... Ще дойде ден, Мустафа...

Партизаните, поразпалени от домашната топлина, подхванали дълъг разказ за времето, видено само в мечтите. Мустафа се помолил:

— Да рюкна и амуджалиите и те да послушат. Нека и те знаят какво иде...

— Викни ги — усмихнал се Спас.

Кръстосали крака върху глинения под на малката задимена стаичка — до Мустафа Алията, до Алията Байрям, захласнато слушали.

— Тогава и за вас, българите мохамедани, държавата няма да е чужда. Ние сме братя. Един ни е коренът, едно ни е сега и теглото...

На тръгване партизаните се почувствували задължени още веднъж да предупредят гостоприемния стопанин:

— Пази се, Мустафа, пази се! Хванат ли те, с тях шега няма.

— Знам, но не ме е страх — сбърчва вежди Мустафата.

— Не забравяй, че и ние сме в твоите ръце.

— И това знам. От моите уста дума за вас няма да излезе!

Половин век имал Мустафа зад себе си, но откак се помнел човек, не знаел да го е напущал здравият сън на планинеца. А ето че тази нощ, колчем се пробуждала жена му Усна, все го намирала загледан в тъмното. Какви мисли са се въртели тази вечер в главата му, никой не може да каже, но на сутринта първите му думи били:

— Мене и да ме има, и да ме няма, вратата на къщата за тия хора не бива да се затваря...

Към края на есента по нареждане на щаба партизаните трябвало да организират бивак и да приготвят хранителни запаси за зимните месеци. Избират поляната в подножието на връх Налбант, заграден от всички страни с гъст клек. Започват усилена

работа за събиране на храна. Завербувани били много нови ятаци, но Мустафа Кьоров си остава един от най-дейните. Той с готовност давал брашно, картофи, овце. Домът му се превърнал в снабдителна база. Партизаните ден през ден били в Букевица. Дори кучетата свикнали с тях — не ги лаели.

Понякога на партизаните чак им ставало неудобно. Макар че минавал за сравнително заможен сред якорудските българи мохамедани, и неговата къща от всяка дупка надничала немотията. Партизаните разбирали, че Мустафа дели с тях залъка на четирите си деца. Съвестно им било, но ето че пак се наложило да отидат при него.

— Мустафа, ние пак идем . . .

— Добре сте дошли!

— Ще ни отделиш три-четири овци!

— Защо три-четири? Вие сте осем човека. Не бива празни да се връщате. Всеки ще вземе по една . . . — И Мустафа отбрал най-угоените.

— За бивака дъски ще ви трябват — казал сам.— Вземете от мандрата!

— То и сол ще ни трябва — едва чуто изрекли партизаните.

— Язък. Имам само две-три кила — засрамил се ятакът, сякаш той бил виновен. — На ви колкото има сега, пък след някой ден ще ви докарам чувал...

— Ех, Мустафа, как ще ти се отплащаме? — въздъхнал един от партизаните.

— А на вас кой ще плаща? — усмихнал се набитият планинец и приветливо помахнал за довиждане.

През пролетта на 1944 г. околийският управител на Разлог решил да сломи партизаните с хитрост. Събрал в Якоруда овчарите от кълшлите и изложил пред тях своя „гениален“ план.

— Господа овчари — започнал важно той. — Явно е, че при вас идват шумкари за храна. И аз ви разбирам, вие не можете да им откажете, защото ви е заплашен животът. Но вие лесно можете да се

отървете от тях. Дойдат ли при вас, дайте им храна и докато те дъвчат, вие минете отзаде им лекичко и... храс, по врата с брадвичка или нещо друго.

— Че то било наистина лесна работа — намигнал скришом Мустафа Кьоров на съседа си и се обърнал към оратора. — Само че защо не дойдеш ти, господин управител, на място да ни покажеш как става това?

Полицейският шеф се престорил, че не е чул, продължил:

— Отечеството разчита и на вас, господа овчари!

„Господата" едва се сдържали да не прихнат.

Но капитан Николчев, началникът на жандармерията, не страдал от наивността на околийския управител. Той скоро показал нови методи на борба срещу партизаните не само на овчарите, но и на цялото население от Разложкия край. Не разчитал много на другите — вършел работата си сам. Където стъпел с хората си, кръв и пепелища оставял...

На 20 април нова група якорудчани се готвела да потъне в пазвите на гората. Борис Попов и Борис Пандев слезли да посрещнат новите партизани, които ги чакали в къщата на Георги Хаджииванов. Седемнадесетгодишният Данчо — син на ятака Петър Джоджеров, вече бил натоварил на коня раниците на новите партизани. Тъкмо да излезе от селото, полицията го пресрещнала. Данчо и партизаните успели да избягат, но конят с багажа бил заловен...

— — — — —

...Усна наближаваше седемдесетте. Облото ѝ лице бе сбръчкано като сушена ябълка.

— Време си им е на бръчките сега — каза ми уморено тя, — но те дойдоха много по-рано. Струва ми се, че започнах да остарявам от оная страшна вечер, когато подбраха Мустафа...

Една вечер през май, срещу петък, Мустафа слязъл от Букевица хем да събере нещо за партиза-

ките, хем да се види с хората. Разсипан от работа, още с влизането си в малката разкривена къщурка в горния край на Якоруда заспал. Едва смогнал да се разсъблече.

Към полунощ кучето тревожно, припряно залаяло. а на вратата силно се зачукало.

— Кой е? — сънен попитал Мустафа.

— Излез!

— Не излизай! — проплакала жена му.

— Излез или ще стреляме! — разкривените врата изпращели.

— Какво искате? — попитал Мустафа, но вместо отговор няколко удара го съборили на земята.

— Тръгвай пред нас, мамка ти помашка... — изревали жандармеристите и го повели полуоблечен.

— Вратата не затваряй!... — изрекъл многозначително Мустафа и потънал в тъмнината.

И Усна не забравила заръката му...

— — — — —

Сутринта Якоруда осъмнала като попарена от вестта, че са арестувани Петър Джоджеров и Мустафа Кьоров. Тръгнала мълва, че още през нощта ги убили.

Капитан Николчев и помощниците му този път проявили необикновено търпение. Те не бързали да се разправят с жертвите си. Капитанът-изрод при всяка среща с двамата якорудчани посягал към лъскавия си черен пистолет, но се сдържал да натисне спусъка. Трябвало да ги накарат да проговорят. Капитанът знаел, че те имат какво да кажат, стига веднъж да развържат езиците им. Но Петър и Мустафа сякаш били неми. По-скоро стените на военната казарма в Разлог можели да проговорят...

Опитали всичко. От адските болки мускулите се гърчели до скъсване. През стиснатите зъби на мъчениците от време на време излизали тежки, дълбоки стонове, но не и думи.

Капитанът хвърлил последния си коз.

— Изведете ги на слънце. Нека усетят отново живота. Уверен съм, че тогава ще проговорят.

Под строга охрана Петър и Мустафа били закарани някъде из Санданския край. Там ги държали повече от месец, докато полицията уточни фактите, компрометиращи двамата ятаци. В началото на август отново ги върнали в Разлог.

— Навън е по-хубаво, отколкото в ареста, нали? — почнал меко-меко Николчев. — Хайде сега, говорете!

Никакъв отговор.

— Вие може би не ме чухте? — все още спокойно питал капитанът, но ръката му нервно побарвала дръжката на пистолета.

— Чухме! — промълвява от името на двамата бай Петър.

— Тогава защо не говорите?

— Няма какво да кажем! — обадил се и Мустафа.

Цели три седмици глутница агенти и жандармеристи се „занимавали" с двамата якорудчани, а нищо ново не научили.

— Да нямаме грешка, господин капитан — попитал смутено един жандармерист. — Може би те не са хората, за които ги мислим? От камък да бяха, при тази „обработка" щяха да проговорят.

— Млък, говедо! Личе Бучков и другите якорудски чорбаджии не лъжат!

24 август 1944 г. е последният ден на Петър Джоджеров и Мустафа Кьоров. Мустафа вече не можел да се движи, но чистият му поглед бил все тъй режещ.

— Не ме гледай като бивол, ами кажи къде са партизаните! Кои идваха у тебе? Ще проговориш ли най-после? — не издържали нервите на капитан Николчев.

— Не! — глухо отговорил Мустафа.

— А ти?

— Излишно е да питаш! Не! — отекнал гласът и на бай Петър.

— Водете ги!

Към полунощ край Разлог, където била ямата за умрял добитък, два шмайзерни откоса заглушили думите „Има кой да отмъсти . . .“.

Това е краят . . .

Така сме свикнали да казваме при подобни случаи.

Но всъщност това е началото. Началото на безсмъртието на двама обикновени българи, чиито имена не ще бъдат забравени.

ЛЪЧИ ОТ УТРОТО

Срещи с пролетта

С Азме Салихова едва ли щях да се запозная някога, ако не бе станало едно мъничко произшествие на автобусната спирка в Рудозем през 1957 година.

Колата за Смолян вече бе готова за път, когато изведнъж сред изпращачите се втурна около 40-годишна жена, с разкопчано фередже.

— Къде е дъщеря ми? — сопнато попита тя и се заоглежда като обезумяла.

Кому задаваше този въпрос, не разбрах, но отговор се получи:

— В рейса! — спокойно отвърна някой от изпращачите.

Жената с фереджето припна към автобуса, ала в този момент моторът ревна и „Шкодата“ бързо се понесе по широкото асфалтово шосе.

— Фатминко, чекай!... Ворни са! — изстена като простреляна майката и се строполи на земята.

Неколцина мъже се спуснаха, дигнаха я от шосето и започнаха да я успокояват:

— Защо си се развикала? На училище отива, не отива в гроба!

— По-хубаво в гроба да идеше, щом срещу аллаха ще върви — закълна с пресипнал глас майката.

— Не говори тъй, лельо Азме — внимателно я подхвана под ръка момък с поизбеляло яке. — Дъщеря ти е! И тя ли искаш да остане сляпа като тебе?

— Махни се от пътя ми, даскале! Обърка главата на детето, а сега си дошъл да ме придумваш. Махни се, ти казвам!

Родопчанката силно дръпна ръката си и без да иска, откри облото си бяло лице, което се гърчеше

в нервни спазми. Но само след секунда, усетила, че я гледат мъже, сръчно се забули с жълтата махрама. Оттегли се самичка край канавката на шосето, сгуши се там и продължи да скимти...

— — — — —

Три или четири години след тази случка срещнах Азме Салихова в Смолян. Спретнато облечена, тя спокойно крачеше по главната улица.

— Къде така, лельо Азме? — попитах.

— Дотука, сине! Нали Фатминка е ученичка, та дойдох да я видя.

— Да не би нещо да е болна?

— А, не, не, здрава е. Ами някой рече, че нещо с учението не била добре, та дойдох да чуя какво ще кажат учителите. Но ми олекна на душата, не било тъй. Хвалят я учителите... Ала йе й викам още да се стега.

Тя притегна цветната забрадка, която закриваше само част от косата, и добави:

— Да се стега, сине, че сега чилек без учение за никъде не е.

— — — — —

Случих се в Брезе в петъчен ден — седмичния празник на мохамеданите. По обяд мюеззинът на джамията провлачено заизвива тънък, писклив глас от островърхото дървено минаре. Канеше правоверните на молитва. Но на поканата му се отзоваха едва десетина грохнали старци.

— Само това ли са почитателите на аллаха във вашето село? — попитах прислужника на съвета Румен Джамбазов.

— Стигат му толкова! — отговори той. — Повече и да иска — няма.

— А къде са другите хора?

— Къде? По работа. Едни в домовете, други в стопанството. Сега време за молитви ли е? Толкова много работа има. Пък и тука да са, пак няма да отидат в джамията... Изпя си тя песента. Нашите

хора разбраха къде е истината... Партията им отвори очите... Имат ли свободно време, знаят как да го прекарват... Четат книги, ходят на кино, събират се в читалището, веселят се...

— То самият ходжа, дето цял живот се бе кланял на аллаха, се отказа от неговото „покровителство“, та какво остава за другите. — продължи Румен. — На едно събрание преди няколко години, не си спомням за какво беше, дойде и той, ходжата. Изправи се човекът пред всички и започна: — „Комшулар, много лъгах вас, лъгах и себе си. Още от началото беше ми неудобно да ви заблуждавам с измислиците на корана, да ви плаша с гнева на аллаха, но го правех. Сили не ми стигаха тогава да кажа истината. Повече не мога да лъжа и заявявам пред всички, че отсега нататък се отказвам от ходжалъка. Дайте ми друга работа. И аз искам с честен труд да живея...

Така и направи човекът. Хвърли чалмата и сега е магазинер в кооперацията.

— И нямате ли вече ходжа?

— Избраха си старците друг, но кой го слуша!

— — — — —

Насреща ми иде едър като планина мъж. На лицето му грее топла, приятелска усмивка.

Това е Метко. И с него отдавна не сме се виждали, а сме израсли кажи-речи заедно. В училището на един чин седяхме. Как хубаво умееше Метко да разказва по история! Но баща му едва дочака да свърши прогимназия и му връчи тежката делаческа брадва. Наскоро чух, че Метко е един от найдобрите делачи в горското стопанство.

— Ей, доживяхме пак да се видим! — от сърце се зарадва Метко и стисна в големите си мазолести длани моята хилава (чиновническа) ръка.

— Кажи какво правиш, Метко? Семейство, деца имаш ли? — не сдържам и аз любопитството си.

— Слушай, викай ми Митко! — едрият родопчанин стовари приятелски тежката си ръка върху ра-

мото ми и побърза да ме освободи от недоумението. — Всичко ще ти обясня, но ела да пием по една мента...

Някогашният ми съученик отпи голяма глътка от зеленикавата течност и подхвана:

— Знаеш ли, брат, много мислих, преди да сторя това. Не е лесно трийсет и пет години да си слушал да ти викат Мехмед, а след това изведнъж да ти казват Димитър. Ала другото надделя: езикът ми е български, в България съм роден, дедо ми и той е бил българин. Тогава, рекох си, само името ще ме дели от народа. Пък и деца имам. Те поне отрано да знаят, че коренът им е български, а не като нас, като остареем, тогава да се сетим... Та това е, брат, за името. Смятам, че не съм сбъркал.

Честито, Митко!

Ехо от махалите

Навън бе студена януарска вечер и в читалищната канцелария в Чепеларе никак не беше лошо. Смолести борови цепеници пращяха в печката, пък и председателят на читалището Димитър Марев се оказа занимателен събеседник. Навярно скоро не щях да се накания да изляза, ако Марев не беше предложил да се разходим до школата на Националния съвет на Отечествения фронт.

— Жена ми е там директорка — рече той, — а от няколко дена са пристигнали нови курсистки и сега от началото работата е множко, та не е зле и аз да ѝ помогна.

Облякохме палтата и внимателно се заизкачвахме по заледените стълбички към школата.

— То поне да бяхме отишли през деня, когато имат занимания — подхвърлих пътьом.

— Те и сега се занимават. Пеят, учат се да танцуват, веселят се. И това е част от програмата...

Петдесетината курсистки, повечето млади момичета, се бяха скупчили в единия ъгъл на салона и уплашено, като сърни се оглеждаха. Трите дни, пре-

карани в школата, бяха още съвсем недостатъчни, за да се отпуснат. Но някои от момичетата вече бяха заменили размъкнатите фустани със спретнати поли и блузки. Яшмаците — и тях ги нямаше.

Преградата към слънцето, към света вече бе премахната, ала стеснението, с което курсистките бяха дошли от селцата и махалите, все още не бе ги оставило.

— Да попеем! — каза директорката Надежда Марева и отстъпи диригентското място на съпруга си.

Столовете проскърцаха, момичетата още поплътно се притиснаха едно до друго. Старинната родопска песен отначало звучеше нестройно, дори дрезгаво, но постепенно гласовете се сляха в прочувствена нежна мелодия. Някои премрежиха очи и задълбаха нейде дълбоко, дълбоко в сърцата си...

Песента, хубавата песен, винаги е била приятелка на българките с мохамеданска вяра. Единствено чрез нея те изказваха своята вековна орисия, на нея, на песента, те доверяваха мечти и пориви.

Но религията бе вършила своето.

Ето и сега младата курсистка от Доспат плащаше данък на заблудите. Другите пееха в салона, а тя се бе затворила в спалното помещение и обливаше възглавницата с едри сълзи. Според нейните разбирания голям грях бе да се танцува, да се слушат лекции по история, география, хигиена, да се говори за заблудите на религията.

— И тя ще разбере истината. Нека послуша още някой ден лекциите, сама ще се убеди в лицемерието на религията — с твърда увереност заявяваше директорката. — Почти всички идат тук с малко или много предразсъдъци, а после сами се смеят на себе си, загдето са вярвали в измислици... Но нали за това е школата, да им отвори очите. Впрочем, елате утре да ви покажа писмата от предишните курсистки!

В салона проехтя танцова музика. Две момичета се завъртяха. Други с нескрита завист дебнеха стъпките им. Сякаш не беше много трудно да се танцува, но как да се решат? Мъничката Ф. Сюндю-

кова от Въpбина с очи-череши също не знаеше да играе, ала не можа да устои на изкушението на такта и помоли Марева за партньор. Постепенно танцуващите двойки се умножиха и с немного усилия всички се подчиниха на командата на музиката...

Сутринта на бюрото на директорката намерих над 150 писма — ехо от различни родопски села и махали. Пликовете носеха най-различни печати, съдържанието им бе най-разнообразно, както и самите хора, които бяха писали писмата. Една обща мисъл обаче не липсваше в нито едно — благодарност към другарката Марева, а чрез нея към Партията и Отечествения фронт, които са им помогнали да видят истината, да почувствуват хубавото, човешкото в живота.

Макар че през школата вече бяха минали близо двеста курсистки, на всяка от тях Марева знаеше миналото. Това безспорно ѝ бе помогнало да намери най-късия път към сърцата на своите „дъщерички", както тя ги наричаше.

Санда Тричкова от Якоруда, останала от малка сираче, когато дошла в школата, била много свита. А ето сега какво пишеше „свитичката" Санда:

„... Другарко Марева, пожелавам ви много здраве и сили, за да можете да отворите очите на още много наши сестри, изповядващи мохамеданската вяра, която ги е сковала и не виждат по-далече от носа си ... "

Малко грубичък израз бе употребила якорудската девойка, но такава бе истината — груба.

Пред мен бе един нервно изписан лист от тетрадка, подписан от Н. Мусова от мах. Дъбева, Пазарджишки окръг.

— Кое е това момиче?

— Ето го — разтвори албума Марева и показа снимка на сериозна, замислена, с дебели плитки девойка. — И тя дойде с фередже. Много усилия положихме, докато я убедим да облече рокля.

Навярно Мусова преди добре се бе чувствувала в старото си облекло. Навярно и тя, както и другите

жени от махалата, нищо лошо не е виждала в него, била е спокойна. Но школата — ежедневните политически, научно-популярни и битови занимания в продължение на месец и половина бяха разчовъркали и нейната утъпкана от религията душа. Мусова вече не бе спокойна, тя се тревожеше и с тази тревога поливаше цветята на новото...

„Като пристигнах в къщи — пишеше тя след завършването на курса, — събра се цялата махала и почти всички ме упрекваха, загдето съм облякла рокля. Гледат ме накриво, карат ми се. Но аз ще се боря и няма да сложа вече никога омразното фередже...“

Същата тая девойка по-нататък споделяше:

„Скъпа другарке, откриват се в София тримесечни младежки курсове. Надяваме се с моята приятелка пак да отидем... “

Лекцията „Произход на българите мохамедани“ изглежда дълбоко бе ровнала в душата на 28-годишната Хилмие от с. Стояново, Кърджалийски окръг. Тя с нескрита радост съобщаваше на директорката, че вече се нарича Юлия Асенова Димитрова. „Аз напълно се убедих — пишеше тя, — че ние сме българи, и затова отсега нататък не искам да нося мюсюлманско име. Българка съм и с българско име ще се назовавам.“

Това бяха първите резултати от първата школа за жени българки-мохамеданки.

Годината бе 1960.

Писмо до Шерифе

Често посещавах школите на Отечествения фронт. Към края на 1965 г. се случих в гр. Гоце Делчев, тъкмо когато приемаха нови курсистки. Наблюдавах как прииждат момичетата, водени от родителите или други близки — стреснати, настръхнали. Особено впечатление ми направи едно девойче от Корница.

Тогава писах:

Видях те, Шерифе, как прекрачи прага на школата. Мъчеше се да изглеждаш спокойна, но устните ти те издаваха. Сигурен бях, че твоето хубаво личице в Корница не се е скъпило на усмивки, затуй те и попитах:

— Защо се смущаваш, Шерифе?

— Там всичко си беше мое...

— И тук не е чуждо.

Ти, Шерифе, не повярва тогава на тези думи. А може би не ги и разбра. Но не беше ли така и с другите девойки от Родопите и Пирина, които минаха през школата на Отечествения фронт в Гоце Делчев? И те като тебе идеха в началото с уплахата на сърна, а като дойдеше денят да си отиват, плачеха като деца.

Какво им беше дала школата, та тъй свидна им стана нейната бяла сграда? Простата вяра, че и те са хора. Дързостта да кажат „не“ на предъвкваната с векове лъжа, че „всичко е писано“.

От Рибнево миналата година пристигнаха седем момичета. Плашеха се от белите чаршафи на леглата, затваряха очи пред киноекрана.

Дърпаха се рибневки и от учебните занимания. Беседите за произхода на живота, за религията, за хигиената — всичко им се струваше излишно. Трудно вървяха и заниманията по шев и готварство. Но минаха седмица-две и курсистките от Рибнево сами не усетиха как почнаха да „дават ухо“ на истината.

Един ден момичетата от курса решиха преди завършването да изнесат концерт в Брезница. Тогава някой на шега подметна:

— Рибневки могат да не идват.

— Ако ни оставите, ще се хвърля от прозореца — не на шега заяви една от тия, които в началото смятаха, че нищо не им трябва...

Тъй и тъй, Шерифе, съм почнал да разказвам, да те запозная с още една твоя предшественица — с Менка Джунева от Якоруда. Тя беше в първи курс на школата. Дойде обибулена в яшмак, усукана в шалвари. А каква хубост е имало зад тия дрипи, сетне се разбра. Само очите ѝ се виждаха — големи,

жадни, сякаш цял живот пред тях е било пустиня. Но Менка не чакаше да я молят, тя беше първа навсякъде — и на лекции, и на кино, и в песните. А вечер заспиваше последна. Какво се е разговаряла с тъмнината, не зная, но една сутрин излезе от стаята и усмихната рече на директорката:

— Край на шалварите!

Тогава се видя истинската Менка. Снагата ѝ от елите ли терк е вземала, лицето ѝ от пиринските изгреви ли е взело руменина — никой не може да каже, — но това не бе чудо, не бе красота.

Така си и отиде.

После се чу, че Менка се омъжила в Дебрен. Като нейния подреден дом друг в селото нямало. Ала новото, което донесла от школата, не се харесало на свекървата. Менка не искала да носи шалвари. Известно време мъжът не вземал страна, но накрая, под натиска на старата, и той настоял.

— Трябва да облечеш шалвари!

Менка отказала. По хубавото ѝ лице се посипали тежки плесници.

И какво мислиш, Шерифе, че Менка се е покорила? Не! Менка Джунева не е вече робиня...

Да ти разказвам ли още? Не е ли по-добре сама да поговориш с А. Узунова? Тя е на две крачки от школата — в пансиона на гимназията. И тя мина по твоя път. И тя като тебе мислеше, че в родното село всичко си има. Ръцете ѝ бяха сръчни, на шията ѝ играеха три гердана синци. Какво трябва повече на едно момиче от Бабяк? Когато преди три години дойде в школата на Отечествения фронт в Гоце Делчев, и тя се смути като тебе, Шерифе. Непривичната обстановка, непознатите хора — всичко я объркваше. Тя не слушаше това, което говореха лекторите. Другаде я носеше мисълта — към Бабяк, към бърчинките. Вярно, когато станеше дума за кино, тя не се „разболяваше“ като някои други курсистки, но все пак и нейният поглед трудно се задържаше на екрана. Но това беше само в началото. После разбра, че се е докоснала до неща, които отдавна са ѝ липсвали. И се зае на всяка цена да

ги задържи. Искриците от наученото в школата за палиха в душата ѝ огън. На четиринадесетия ден когато дойде време за раздяла, отиде при директорката на школата и със сълзи на очи помоли:

— Другарко Стоева, помогнете ми. Искам още да уча.

Тъй и стана. Сега е ученичка в гимназията. А само тя ли? По светлата пътечка на науката върви и З. Лиманова от Брезница, и Ф. Синапова от Беслен, и много други възпитанички на школата.

Когато ти остане свободно време, Шерифе, иди в стаята на директорката и я помоли да ти покаже писмата от бившите курсистки. Разгърни ги и в тях ще видиш своята утрешна радост. Радостта, че и пред тебе се е открила една пролука към света на истината.

„В школата научихме много и разнообразни неща, каквито досега не бяхме чували и виждали — пише Е. Кунгьова от село Бял камен, Якорудска община. — Лично аз съм крайно доволна и от сърце благодаря."

„На себе си се чудя как съм могла да вярвам в измислици, а колко много са ми пречели те в живота — споделя Р. Рушкова от Бабяк. — Сега разбрах къде е истината. Вие ми отворихте очите."

Ето какво пише и Амидейка от Горно Дряново: „Много съм щастлива, че учих в тая школа. Запознах се с много неща, които цял живот ще ми бъдат полезни."

Така че ти не си първата, Шерифе, нито ще бъдеш последната, която прекрачва прага на тоя дом. Повече от хиляда девойки като теб от Родопите и Пирина са минали през него. И още много ще да дойдат, за да станат повече лъчите на утрото...

Кестен — лято 1971

Как е изглеждало по-рано и това селце, също не зная. Пък и не разпитвам много. Ще ми се да го покажа така, както сега го видях — спретнато, засмяно, с нови масивни двукатни и трикатни домове, с китни и проснати халища по балконите. Но Антим Гугушев — един от първите ми познати тук, е запомнил и друг Кестен: мрачни колиби, покрити с прогнили талпи, дрипи — закърпа до закърпа, хляб— колкото да не умреш.

— Събери всичко това на едно, сложи му отгоре тормоз от властите и с две думи го речи: кучешки живот!

Антим тика назад астраганения си калпак и бърше избилите капки по челото. Виждам го как само от спомена започва да „възвира“.

— Минало! Тури му пепел! — опитвам се да го успокоя.

— Бе то, че е минало, минало е, ама който не го знае, няма да разбере какво имаме сега.

— Тъй е — съгласявам се и тръгваме да търсим подходящо място, откъдето да заснемем селото.

Въртим се из него и около него и все не можем да „съберем“ наведнъж в обектива всичките му къщи. Уж не са много — шейсетина, а така се кътат една друга по хълмчетата и деретинките, че от птичи поглед не можеш ги обхвана.

— Ей, да не шарим много, че тука сме на самата граница — напомня един от колегите, който за разлика от мене не за пръв път е в Кестен. — Няма да усетим как ще стъпим в чуждо.

— А, няма страшно! — обажда се ненадейно зад нас местен човек, настига ни и с дяволита усмивчица добавя: — Ние няма да ви оставим да сторите грешка. При нас и дървото, и каменето имат очи . . .

То се е видяло, че няма да имаме цялостен изглед от Кестен, но поне да не изтървем другото.

Околните баири подемат „Питат ли ме де зората . . .“.

Тържеството започва!

Тържество на една истина, която триста и петдесет години е била затискана от заблудите на исляма!

Тържество на една любов, която понякога е тлеела, но никога не е угасвала!

„Българийо, земьо мила ...“ — трептят детските гласчета от сцената.

Потомците на насила помохамеданчените някога кестенци днес са се събрали тук, за да заявят свободно и на всеуслишание: „Българи са били дедите ни, българи сме и ние, с български имена искаме да се назоваваме!“

Преди да изрекат тези свещени думи, които има силата на клетва, някои може би са преживели смут, и колебание. Не е лесно да се отхвърли отведнъж това, което са пластили вековете. Но в край на сметка безспорната истина е надделяла.

За тоя голям ден кестенци са се готвили отдав на — вслушвали са се в езика, в песните и преда нията, завещани им от деди и прадеди, вниквали в имената на старите фамилии и околните местност търсили са съвета на историята.

И сега те ринат заблудата с неопровержими, пре минали през сърцата им доказателства:

— на това кътче българска земя винаги е звън тяла българска реч;

— притежни или закачливи, кестенските песн все са били български;

— от 13 фамилии в селото девет открай време се назовават с чисто български имена — Чавдарск Гугушеви, Шайкови ... ;

— местността край селото, където преди 350 го дини е била черквата с камбаната, сам похитит лят я нарекъл Каурчан;

— разкритите гробища ... ;

— намерените кръстове ... ;

Васил Шайков, Борис Узунски, Асен Гугушев. стари и млади, възбудени, един след друг се изпр вят пред затихналите си съселяни, за да потвърд още веднъж онова, което историята е съхранила,

да напомнят за онова, което социализмът е дал на малкото крайгранично село. Няма вече гладни, няма вече дрипави. Кестенци живеят един нов живот, който не са и сънували. Всеки трети човек в селото сега се учи в едно или друго учебно заведение. А отношенията им с граничарите? Малко е да се каже дружески. Те са в пълния смисъл на думата братски.

Затуй и кестенци са първи помощници на хората със зелени пагони.

И ето, настъпва най-тържественият момент: кестенци — млади и стари, мъже и жени, развълнувани, пристъпват към пълномощника на съвета Слави Шайков, за да получат новите си документи с избрани от самите тях родни, български имена.

Кънтят песни, вдигат се наздравици. Тоя ден трябва да се запомни. И кестенци ще го запомнят. Ако е вярно, че за историята няма големи и малки села, ще го запомни и тя. Защото жителите на Кестен първи в Триградски район намериха сили и смелост да преодолеят една вековна заблуда и спонтанно да кажат: „Българи сме, с български имена ще се назоваваме!"

Това стана на 4 юли, лято хилядо деветстотин седемдесет и първо.

Дялан камък

Слушай му думите — малко проточени, малко засукани, песенни — и не питай откъде е. Тъй говорят горе, по нашите села, край границата.

Бисер Башов е от Корита. Земляк!

Знаете ли къде е тая махалчинка? Като тръгнете по асфалта от Рудозем, ще минете Елховец, после ще свиете през Пловдивци и чак тогава ще видите двайсетината къщици на Корита. Отдолу ги подпира едно дере, което прилича на голямо корито. И истински корита — разказват — е имало, но при изворите. На времето там е била една от „спирките" на сюриите, които са отивали или са се връщали от Беломорието.

Бисер не помни това време, той е роден късно — през 1929 година.

— Още по-късно да съм се родил!

— Защо, бе земляк?

— Защото — вика — четвърто отделение не с шест, с дванайсет да си го завършил, пак си е четвърто отделение. И хапе устни: — Когато трябваше да съм по училища, аз пасях овце и аргатувах у райковски чорбаджии.

А аз съм готов да се закълна, че разговарям с човек, който има най-малко средно образование. Където и да го закачиш: по история, по политика, по техника, отпява.

— Може и да поназнайвам нещо — не отрича Бисер, — но то дойде от другото училище...

„Другото училище" са надземията и подземията на минния басейн.

През 1949 г. землякът слязъл в Рудозем уж за малко, само да види какво е. Истина било, което се говорело — машинарии трещели, камиони боботели, да речеш, че земята наопаки ще обръщат. Постреснал се Бисер от тая дандания, но се хванал и той на някакъв строеж. Първата заплата го зашеметила — толкова наведнаж не е виждал в ръцете си! Минало му през ум, че това може да е някаква уйдурма, залъгалка, та решил да види какво ще му наброят на втория месец, пък тогава да си встипа нагоре, към махалата. Но и втората заплата излязла дебелка, та че и третата, че и четвъртата... А отгоре на това между заплатите и аванс давали. „Бреей!" — зачудил се землякът. Като овчар кажиречи от Димитровден, та пак на Гергьовден вземал по някой лев.

Разбрало се — връщане назад няма.

Че като го грабнала „въртележката", ха в геоложката бригада, ха на строежа на рудоземската обогатителна фабрика, ха огняр в парна централа. Най-сетне се спрял в галериите на Рибница. И още е там. Ако имаше възраст, отдавна да се е пенсионирал. Това са над двайсет и шест години — все из минния басейн.

Какво е оставил Бисер от себе си през тия години на строежите, край сондите и в галериите, не разказва. Пък и по облото му, все още загладено лице не личи. Ех, около слепоочията са се появили бръчици, косата се е дръпнала чак зад темето, но това може да се случи и на човек на трийсет години, дори и да не е помирисвал мините. Пó иде дума на Бисер какво му е дал басейнът. Не, не става въпрос за парите — за него те са били най-важни само в началото. Разбира се, и след това не ги е подритвал, но дали заплатата е била петнайсет-двайсет лева повече или по-малко, вече няма голямо значение. Има ли спестени пари, няма ли — не съм го питал, но новата му къща в Елховец знам, в нея няма ни голи, ни гладни.

Бисер има самочувствие. Самочувствие на човек, който вече знае силата си и . . . земята си.

Когато отишъл в геоложката бригада, представа си нямал от сондьорство. Думата не бил чувал, а не работата да познава. От овчарлъка го делели няколкото месеца, които прекарал на строежа в Рудозем. Но по онова време бригадата ръководели съветски специалисти. Тези срещи Бисер смята за съдбоносни. Може би и други щели да го въведат в тънкостите на сондьорството — не се запъва и самият Бисер, но той упорито твърди, че човещина като на тия хора дотогава не знаел.

— Помня дядо Гулф — така наричали работниците началника на проучвателите, — помня и Коваленко, който го замести. Това не бяха началници, а наистина другари. Изискваха, не че не изискваха, но най-напред така ще ти обясни какво трябва да правиш и как да го направиш, че не да те е страх, ами да те е срам, ако го не сториш. Ако пък види, че много се свиваш, може и да те смъмре, но ще те накара да повярваш, че и в тебе има нещо хубавко. Не те оставя на мира, докато не разбуди силицата ти. И пак вика: „Давай, давай, маладец!“

Това „Давай!“ е накарало и Бисер да се вгледа в себе си.

— Свикнах с работата — продължава той — и хубави пари вземах, но само това ли е животът, започнах да се питам. Какво знам аз за него? Овце, говеда, бръчинки покрай Корита и Райково и сега чуките около Рудозем и Ерма река. Ами по-нататък какво има? Сондата се вдълбава в земята, търси рудната жилка, вътре и в мене се завъртяха едни бургийки — това защо е тъй, онова защо е иначе? Мъча се да отпъдя въпросите, но те искат отговор. А как да им го дам с моето четвърто отделение? Тогава си рекох: „Приятелю, влепей книжките, друго спасение няма.“ Записах се във вечерно училище. И хубаво започна учението — за шести клас взех изпитите. Ала нали работата ми не беше на едно място, постоянно се местехме от обект на обект, наложи се да го прекъсна. Видя се, че седенето ми на чин ще е толкова. По-нататък самичък трябваше да се оправям. Вестник, списание, книга — каквото ми паднеше в ръце, изчитах го открай докрай. Друго ако не намерях, преглеждах учебниците на децата. Ама и в книгите не всичко е казано. По строежите и в рудниците виждах и чувах неща, дето никъде не са писани, наблюдавах ги, вслушвах се, премислях. И да ти кажа, на доста въпроси си отговорих. Е, то учените на всичко не могат да отговорят, та аз ли, но това, което най-много ме тормозеше, смятам, че съм го разпетлал.

— Кое е то, Бисере?

— Ами това — вика, — какъв съм аз, какъв е бил баща ми, дядо ми? Помаци, казват някои. Ама ти чул си си някъде да има помашка народност? Няма и да чуеш. Може някой да рече, че сме и турци. Преди двайсет години можех да му повярвам, но сега да дойде да ми го каже . . .

Слушам Бисер, а все едно, че разговарям със себе си. Тъй познато ми е всичко. И все пак ми се ще да чуя как миньорът ще защити българското в кръвта си.

— Добре де, земляк, твърдиш, че си българин, но това трябва да се докаже.

— Виж какво — казва, — аз ако не съм българин, ти сега най-напред нямаше да разбереш какво приказвам. Ако не знаеше български, то е друг въпрос. Ще ти кажа още нещо: нашата фамилия се е подкарвала Юзбашиеви. Ама защо? В турско време моят прадядо по бащина линия подбрали да върви на война. Тръгнала ротата, в която бил прадядо, ала с кого ще се бият, войниците не знаели. Съобщили им нейде по пътя, че войната ще е с руснаците. Тогава прадядо рипнал и казал, че той с руснаци няма да се бие, та каквото ще да стане — „ние с тях сме една кръв". Юзбашията, турчин, както си е бил на коня, замахнал да го секне с калъча, но и прадядо бил бабаитин, хванал му ръката и го свлякъл на земята. Че та се качил на коня на юзбашията и си дошъл право в Корита. И оттам му се понело името Юзбашията. Това наня (баба) ми го е разправяла. Още в онова време дядо се е делил от турците. И други доказателства мога да ти посоча. Долу под нашата махала към Елховец има една местност и сега ѝ викат Света Елена. Когато ставало помохамеданчването, имало един Стоян — Стоянов дол е на негово име. Тоя Стоян имал три дъщери. Едната от тях — Елена, избягала, за да не я помохамеданчат. След време се върнала — „възкръснала", и тогава мястото нарекли Света Елена. Това е легенда, но и в легендите има някаква истина. Разпитвал съм много старци, но никой досега не ми е казал, че по нашите места са живели турци. Та така, не само аз съм убеден, но и други мога да убедя, че ние сме чисти българи.

Време е да се разделяме с Бисер Башов, отнех му ценни часове от почивката. Вярно, чак след два дена е на смяна, но неговата работа не е само в рудника. Него го чака и обществена дейност, той е председател на отечественофронтовския комитет в Елховец. Моля го за извинение, но той махва с ръка: „Няма защо". И докато аз се накания да стана, пак подхваща:

— Да ти кажа и друго. Нашите хора доскоро сметаха, че в Турция е много хубаво. Като речеха

„Тюркия, та Тюркия“. Аз им обяснявах, че не е тъй, както те си го мислят. От вестници, оттук-оттам, знаех какво е. Ама те ми викат: „Ти ходил ли си, та знаеш какво е?“ Реках, пък аз ще отида да го видя. И една година се записах в „Балкантурист“ за екскурзия до Истанбул. Отидох с група. Щом се върнах, всеки в Елховец ме чака да чуе какво ще кажа. Какво да кажа? Каквото преди Девети беше у нас, в България, това видях в Турция. Някои рекаха, така са те напомпили да говориш. На такива им казах: „Драги, не струва много, само 157 лева за Истанбул. Иди и като се върнеш, ела да приказваме. И някои отидоха — имаше и оттука, и от Чепинци, и от Гармаде. Един от тях дори беше в нашата бригада. Питам го него, като си дойде: „Как е?“ Той се чеше по врата и вика: „То наистина е било такова, каквото го казваше, като у нас преди Девети.“ Е, може да срещнеш по града някой изпъчен, ама ти не гледай само десетте души изпъчени, ами виж и хилядите сгърбени. От тоя край има много изселени в Турция. Като отидохме ние, не им знаехме адресите. Ала те са знаели кога пристига български параход. Пристанището пълно като на митинг — повечето нашенци. И всеки напира към парахода, властта не може да ги разгони. И понеже роден език лесно се не забравя, питат на български: „Няма ли от Виево, няма ли от Смолян, няма ли от Елховец?“ Всеки иска да пречуе нещо за родното място, за близки. Питаме ги и ние: „Как сте?“ „Вижте — викат и бършат сълзи — изселнически живот!“ Един поне от тях не каза, че е добре. „Изселнически живот, айол! Да го не дава аллах и на душманите“ — повтаряха всички.

Та това е — приключи разговора Бисер, — чужда е земя притежна . . .

ПРЕОБЪРНАТА ПРИКАЗКА

„В България коза и помак да не си!“ – откак се помня като човек, чувах нашенци да повтарят тия думи. Чиновник ли ги клосне, горски ли ги подгони, граничар ли ги удари, закон ли ги опари – все в тях изплакваха болката си.

Бях може би девет или десетгодишен, когато уйко за пръв път ме заведе на панаир в Устово. По сергиите цвърчаха меса, продавачи, препасани с престилки, въртяха нанизани на пръчки гевреци, праматари подмятаха гумени топки и балони. Всичко бе много интересно, но знаеш, че нищо няма да ме „огрее“, та въобще не правех и дума. Ала една хармоничка с никелирани тенекийки ми бе „взела очите“. Ходех, къде ходех, и се залепях на сергията, където бе хармоничката. Триж ме напъжда сергиджията, но аз пак се връщах, докато най-сетне не рече на жена си: „Гледай хубаво това ахренче да не открадне нещо“.

Изгаснах. По-хубаво земята да беше се отворила да ме погълне. Но детето си е дете – попремина ми обидата и отидох при уйко, който бе седнал на приказки с някакъв смилянец.

— Купи ми, уйко, една хармоничка! — срам, не срам, примолих му се.

— Да ти купя — вика, — ама като свърших парите. Петали купих за мулетата, сол взех за овцете и парите отидоха... Купил съм и един симид, ала него ще го ядем довечера, у дома, като се съберем всички.

Как съм го погледнал, какво се е обърнало в сърцето му, но уйко се замисли нещо и рече:

— Слушай — казва, — видиш ли ей там оня, дето е седнал на масата, дебелия с очилата, и пие ракия! Той е секретар-бирникът от Арда, Пеев. От три години ме е завлякъл с едни пари и все ги не връща.

Иди при него и му кажи, че аз те пращам, ако не може всички, барем някой лев да даде. Даде ли, ще ти купя свирка.

Търчал ли съм, летял ли съм — но изведнъж се бидях пред масата на Пеев. Тъй и тъй, господин Пеев — казвам, — уйко моли да си му върнете парите, дето имате да му давате. Ако не всичките, то поне няколко лева.

— Какви пари бе, келешче? — и дорде се усетя, по лицето ми заплющяха тежки плесници. — Марш — казва — от масата ми, мамка ти помашка...!

Уйко и смилянецът бяха видели всичко, но какво да сторят? Дотътрах се до тях безмълвен и смилянецът рече:

— Ей това е то, в България коза и помак да не си!

И се отприщи — може би нещо и нему бе накипяло.

— Ти си — казва — малък, ама да знаеш отде иде тая приказка. Козата с малко прекарва, а много дава. Напъдиш хайванчето из храсталаците, псуваш го, кълнеш го — то се блъска насам-натам, трепе се по камънаци и урви, търси нещо да хрупне, ала вечерта, яло не яло, искаш от него мляко — доиш го. Че та и козината му стрижеш. Полезно уж животно, трябва, а горските все гледат да го изтребят. Горе-долу тъй е и с нас, помаците. Работим, данъци плащаме, мъчим се да сме добре с всеки, не искаме от държавата кой знае какво, а управниците все гледат да ни утикат, да ни нахокат, та ако има как, и семето да ни кратят.

Много съм бил малък тогава да схвана всичко в тия приказки, но след време ги премислих и имаше нещо вярно в тях.

Което си е право, право е — козите и след Девети септември си останаха „бодли в очите" на лесничеите. Унищожавали младите горски насаждения...

А помаците? За помаците приказката се преобърна.

След като завърших университета, кръстосал

съм двайсет пъти, ако не повече, селата и районите с българомохамеданско население. Врял съм се и по заседания, и по пленуми, срещал съм се и с отговорни хора — професията ми е такава. И с нищо друго не съм усетил да отделят тези наши братя от останалите българи освен с по-голямата грижа за тяхното добро.

Много им е отнела буржоазията. Ние трябва да им го върнем. И не само да им го върнем, но и да им дадем, това, което още не разбират, че им трябва!

Не цитирам буквални думи. Обобщавам една изкристализирана истина, която само черногледецът може да отрече.

За поминък няма да говоря — казали бяха го нашенци и го казват: където и да отидеш — в мини, на строежа, в земеделски и горски стопанства, навсякъде те молят, навсякъде работа ти предлагат. И партия, и власт, всички уважение ти имат.

Да си призная, втръсна ми вече да пиша за нови къщи, за радиоапарати, за благоустрояване, за транспорт... Та кого ще изненадам, когато това е пред очите на всички!

— 85 на сто от жилищата на българите мохамедани и техните потомци са изцяло подновени.

— 99 на сто от селата са електрифицирани.

— Над 80 на сто са водоснабдени.

Необходима е още много, много работа — системна, настойчива, всеобхватна, за да се затвърди българското народностно съзнание в това население. За да се превъзмогнат изцяло заблудите, които векове го съпътствуват, за да не се говори за българи мохамедани, а само за българи.

— — — — —

„Който каже лошо за тая власт, грях му на душа!" Чии са тези думи? На Лилко Кънев от с. Барутин, Смолянски окръг, на Слави Уйчев от Мадан, на Юри Газиев от Абланица, Благоевградско, и на всички непредубедени потомци на помохамеданчени-българи, с които съм разговарял.

Разбира се, и... мои!

Иде време да се затваря последна страница...

На много места споменавах майка, спорих с нея, рових душата ѝ, разказвах за наслоени заблуди, използувах ги за доказателство какво може да сгори една отрова.

Сега трябва да кажа и другото.

Тая същата объркана мъченица бе свещица в живота ми,

Та кой щеше да разбере това, което съм преживял, чул и видял, ако тя с майчиното мляко не ми бе дала и сладостта на българската реч? С нея ме е галила и мъмрела, с нея и сега люлее внуци и правнуци.

Та кой друг по-убедително можеше да ме преведе през вековете, за да ме срещне с българина дядо Стою?

Не стига ли само това, за да полюба съсухрената ѝ старческа десница?

ЗА КНИГАТА И ЗА АВТОРА

Османското робство е една многовековна драма за българския народ. За насила помохамеданченото българско население от южните крайгранични райони тази трагедия продължава и след Освобождението. Много фактори са действували — чуждите домогвания, реакционното духовенство, неправилната политика на българската буржоазна държава, икономическата, социалната и културната изостаналост.

Развързването на този сложен и заплетен възел се осъществява едва чрез политиката на Българската комунистическа партия през последните десетилетия.

Историческата и съвременната съдба на тези българи, които понякога са се чувствували чужди на родната си земя — това е темата на „Свои, а не чужди“ от Владимир Арденски. Тя е първа книга на автора. И първа по рода си. Тя не е резултат на „творческа“ командировка, на запознаване с проблемите и хората „отвън“. Роден и израснал сред това население, сам изстрадал неговата неволя, Арденски е написал първата си книга с пламенно патриотично чувство и с голяма обич към обикновените хора.

По израза на проф. Николай Мизов Арденски е „първата лястовица“, която се осмелява да разпери крила и да кръжи над своите братя и сестри, да им вести от „свое“ име истината за техния произход, за тяхната история, за тяхното настояще. Досега не сме имали автор, който така широко, аргументирано и волно да разказва на „своите“ за тяхното

народностно-национално и патриотично осъзнаване. В книгата няма художествена измислица. Нейни герои са самият автор, майка му, негови близки и познати, трудови хора от села и махали на Родопите. В техните разкази, болки и вълнения той търси историческата истина, открива искрите и неугасващия огън на родното.

Проф. Кирил Василев: „Книгата се отличава с обективно изложение на историческите факти, класово-партиен, марксистко-ленински подход при научното изясняване на събитията, непоколебима защита на интересите на социалистическата ни родина, усет към националното звучене на поставените проблеми, страстно и убедително разобличаване на зловредната роля на пантюркизма и на вековната ислямска пропаганда, откровеност към читателя, която стига до интимна изповед."

Труден е бил пътят на „Прощаване с аллаха", на колебанията „Между заблудата и истината", за да се стигне до „Раждане на нова вяра" и „Лъчи от утрото". Хляб ще имате; Какъв съм?; Има ли значение името? Барутин, но не на ... Ахмед ага; Кръстосани пътища; Писмо до Шерифе — чрез тях авторът разговаря със себе си и с хората за вчерашния и за утрешния ден.

Като взе под внимание ласкавите отзиви за книгата в писма на читатели и в печата, широката популярност, която тя придоби за кратко време, и бързото ѝ изчерпване от книжарниците, издателството пристъпи към второто издание. Заслужава си „Свои, а не чужди" да проникне и сред широките читателски среди от цялата страна, тъй като ясно и убедително разкрива една правда, която всеки българин трябва да знае.

„Аз вече ни най-малко не се съмнявам, че съм българка. За това до голяма степен ми помогна и книгата „Свои, а не чужди““

ДЖИНА ДЖУРОВА,
гр. Кричим

„За мене тая книга е интересна, защото съм минал по пътя на автора. Но тя още по-полезна е за тези, които сега вървят по тоя път“

РАЙКО КАМЕНОВ,
горски служител — с. Припек, Кърджалийски окръг

„Тая книга е огледало на искреност. Такова произведение помага много за правилното ориентиране на децата. Тя ще помогне и на много още заблудени хора да стигнат до истината“

АЛБЕН УШЕВ,
учител — родом от с. Крибул, Благоевградски окръг

„Прочел съм доста книги, в които се говори за миналото и настоящето на българите мохамедани. Но аз не си спомням друга книга така убедително да е въздействувала, както „Свои, а не чужди““

д-р ОРЦЕ ОРЦЕВ,
лекар в с. Конарско,
Благоевградски окръг

„Аз съм много развълнувана именно от това, че книгата е написана от човек, който е убеден в дълбоката истина. Книгата събуди у мене чувства, много

вълнения. Вярвам, че чрез всеобщо образование, чрез хубави книги, каквато е и „Свои, а не чужди", чрез гласа на партията истината за българите мохамедани навлиза във всеки дом. Убедена съм, че тази истина ще достигне и до всяко сърце"

МИГЛЕНА ДУРЛЕВА,
инструменталчик в средното професионално училище в Якоруда

„„Свои, а не чужди" буди особен размисъл. Истински ме е боляло и ще заявя от тази трибуна, че няма нищо по-свято от това, да си свой, да знаеш коя е твоята родина, коя е твоята столица, да милееш за своя завод, за всичко българско. Няма нищо по-драго от това, да кажеш „Хайде нашите""

АСЕН ТИБЕРОВ,
учител в с. Аврамово, Благоевградски окръг

„Тази малка книга с голямо съдържание ме накара отново да се върна към миналите години. Човек, който не е изживял съдбата на тези като Арденски, трудно би оценил достойнствата ѝ. Но тези като нас като в огледало виждат своята съдба, която е била и на автора"

арх. КАМЕН АТЕМОВ,
гр. Пловдив

„Чете ми е снаата. Ей това — викам — е книга за верване. Всичко е писано, както си е"

АЛБЕНА БАХЧЕВАНСКА,
70-годишна, родом от с. Плетажа, Благоевградски окръг, сега живее във Велинград

„Ако в нечие съзнание има съмнение за народностния произход на националната принадлежност на българите мохамедани, нека прочете тази книга. И тогава, ако може, нека отрече истината"

ВАЛЕРИ ХУБЕНОВ,
ученик от с. Жъртуша, Кърджалийски окръг

„Ние всички, които произхождаме из средите на помохамеданчените българи, сме герои на тази книга. Като описва своята биография, авторът е показал и нашите преживявания"

ИВАН СИНАНОВ,
служител в горското стопанство — с. Саговча, Благоевградски окръг

„В нашето село има малка библиотека и наскоро донесоха нови книги. Една от тях беше „Свои, а не чужди". Децата идваха и търсеха все тази книга. Когато ги попитах защо толкова я търсят (имахме малко екземпляри), те ми отговориха, че майките им ги изпращат, тъй като в съседите я четат и разказват, че в нея са описани интересни неща. Със своето заглавие, оформление, илюстрации и национално-възрожденско съдържание тази книга допадна на много хора. Към нея проявиха интерес и стари, и млади"

СЕВЕРИН ШУЛЕВ,
учител в с. Юруково, Благоевградски окръг

ЦИТИРАНИ И ПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

След Освобождението

1. История на България, 1961, т. I, с. 268.
2. Сп. „Родопа", г. XXVI, бр. 1, януари 1947 г.
3. Хр. П. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. 1, с. 16—17.
4. Хр. П. Константинов, Чепино, СВНУ, кн. XV, с. 247; с. 253, с. 257.
5. Хр. П. Константинов, Спомени, пътеписи, писма, 1970, с. 450.
6. Ст. Н. Шишков, Избрани произведения, 1965, с. 129—140, с. 106—110; с. 270; с. 239; с. 203.
7. Кирил Василев, Из живота на родопските българи мохамедани през 80-те години на миналия век. Известия на Тракийския научен институт, 1965, с. 163, 156—157.
8. Сп. „Славееви гори". 1894, кн. 5, с. 40 (252).
9. Сп. „Родопски напредък", 1911, кн. IV, с. 111; 1906, кн. VI, с. 267; 1903, кн. I, с. 1; 1906, кн. IV, с. 17; 1903, кн. III, с. 128.
10. Константин Иречек, Княжество България, 1889, ч. 1, с. 120.
11. ОДА — Смолян, ф. 162—К, оп. 1, Георги Чичовски, Лични бележки и преживелици (непубликувани)

Злополучната 1913 година

1. Църковен вестник, бр. 54, г. XIII, 1912 г.
2. ЦДИА, ф. 791, оп. 1, а. е. 24, Протоколна книга на Св. Синод, 1913, с. 235; с. 53; с. 282; с. 510; с. 581, с. 606; с. 302.
3. ОДА — Смолян, ф. 162—К, оп. 1, Георги Чичовски, Лични бележки и преживелици.
4. Д-р В. Кесяков, Принос към дипломатическата история на България, 1878—1925 г.
5. Статистически данни за народните основни училища през 1908—1909 г.
6. ОДА — Пловдив, ф. 67—К, оп. 2, а. е. 117; а. е. 123; а. е. 183; ф. 52—К, оп. 1, а. е. 1394.
7. Николай Вранчев, Българи мохамедани (помаци), 1948, с. 36.

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЛАДИМИР АРДЕНСКИ
СВОИ, А НЕ ЧУЖДИ
Второ преработено и допълнено издание

Редактор ЗДРАВКА НИКОЛОВА
Художник ЕВГЕНИЙ БОСЯЦКИ
Художествен редактор ТОТЮ ДАНОВ
Технически редактор БОРИС ВЪЖАРОВ
Коректор МАРГАРИТА КИТАНОВА

Литературна група II/3. Издателски № 5388.
Дадена за набор на 27. XI. 1974 г.
Подписана за печат на 17. I. 1974 г.
Излязла м. февруари.
Печатни коли 10,50 + 1,50 прил.
Издателски коли 7,98 + 1,14 прил.
Формат 84х108/32. Тираж 12110.
Книжно тяло 0,48 лв.
Цена 0,70 лв.

ПАРТИЗДАТ — СОФИЯ, БУЛ. „В. И. ЛЕНИН“ № 47
ДПК „Д. БЛАГОЕВ“ — СОФИЯ, УЛ. „Н. РАКИТИН“ № 2